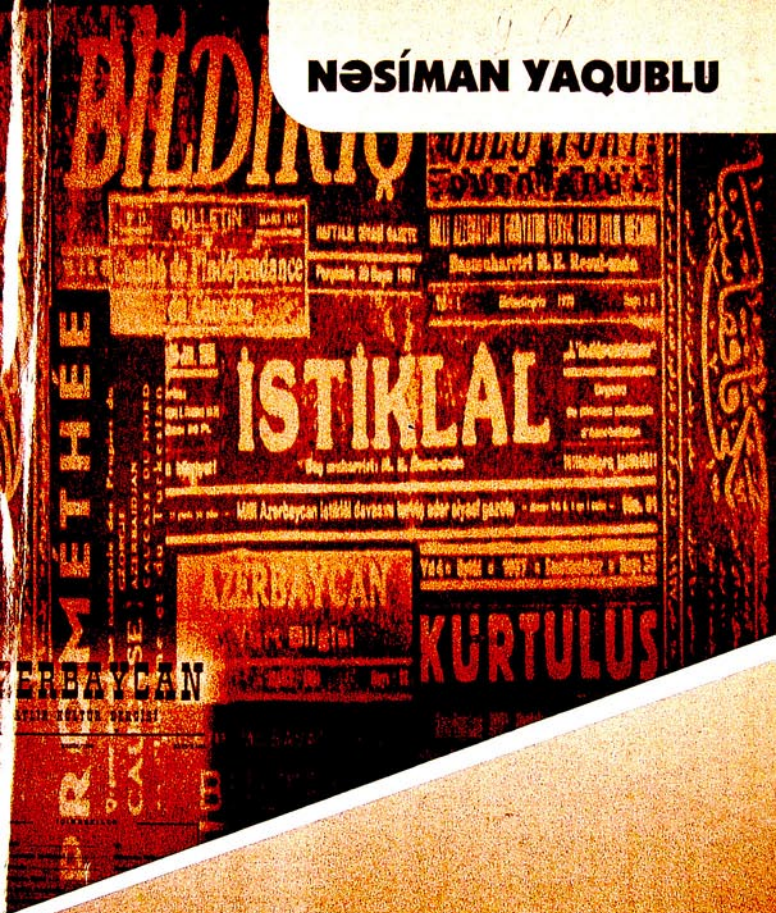

90
NƏSİMAN YAQUBLU

**AZƏRBAYCAN
MÜHACİRƏT
MƏTBUATI**

10.5.15 №217335
4.04.15 №220456
08.11.2015 18845

NƏSİMAN YAQUBLU

AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT MƏTBUATI

Dərs vəsaiti

Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirinin 03.07. 2014-cü il tarixli
767 saylı əmri ilə dərs vəsaiti ki-
mi təsdiq edilmişdir.

Arif-280X810

M.F. Arundov adlı
Azərbaycan Milli
Mətbəxanası

“Elm və təhsil”
Bakı – 2014

Elmi redaktor: **Ş.Vəliyev**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəyçilər: **B.Əhmədov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

M.Mehdiyev
tarix elmləri namizədi

N.Yaqublu. Azərbaycan mühacirət mətbuatı. Dərs vəsaiti.
Bakı, "Elm və təhsil", 2014, 152 səh.

Dərs vəsaitində Azərbaycan mühacirət mətbuatının yaranması və fəaliyyəti geniş olaraq işıqlandırılır. Qeyd etmək lazımdır ki, 1920-ci ilin 27 Aprel işğalından sonra azərbaycanlı mühacirlər dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşamaq məcburiyyətində qaldılar. Onlar bu ölkələrdə siyasi fəaliyyət göstərməklə yanaşı, eyni zamanda müxtəlif mətbuat nümunələri nəşr edib Azərbaycan tarixini, ədəbiyyatını və mədəniyyətini də yaşatdılar. Dərs vəsaitində Türkiyədə çap edilən "Yeni Qafqasya", "Azəri Türk", "Odlu Yurd", "Bildiriş", "Azərbaycan Yurd Bilgisi", "Azərbaycan", "Mücahid", Almaniyada nəşr edilmiş "İstiqlal", "Qurtuluş", "Azərbaycan" və digər jurnal, qəzetlər ciddi araşdırılır. Bu mətbuat orqanlarında müstəqilliyimizlə bağlı da çox dəyərli məlumatlar vardır. Dərs vəsaitində mövcud elmi araşdırmalardan, tədqiqatlardan istifadə etməklə bu problemlər hərtərəfli təhlil edilir.

4702000000
qrifli nəşr
N098 – 2014

© «Elm və təhsil», 2014

Ön söz

Azərbaycan mühacirət mətbuatı tarixinin öyrənilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Uzun illər boyu Sovet İttifaqının ideoloji basqıları altında yaşamış Azərbaycanda mətbuatımızın bu maraqlı dövrünün öyrənilməsi qeyri-mümkün olmuşdur. Azərbaycandakı mövcud sistem bu mövzuda araşdırmaların aparılmasına imkan verməmişdir.

Məlum olduğu kimi, 1920-ci ilin Aprelin 27-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdi. 23 aylıq mövcudluğu dövründə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milli-demokratik dövlət qurulmasında, milli şüurun oyanmasında, müstəqilliyin siyasi, hüquqi, mənəvi baxımdan təminində əhəmiyyətli rol oynadı. Milli ordunun yaradılması, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunması, azad mətbuatın inkişafı, ictimai-siyasi həyatın bütün sahələrində demokratiyanın bərpası böyük tarixi hadisə idi.

1920-ci ilin 27 Aprel hadisəsindən sonra Azərbaycan xalqı bolşevik rejimi və işğalçılıq siyasəti ilə razılaşmadı. İlk günlərdən başlayaraq gizli təşkilatların yaradılması, müqavimət hərəkatının güclənməsi sübut etdi ki, Azərbaycan xalqı bolşeviklərin işğalı ilə barışmamış, təcavüzə qarşı ciddi mübarizə aparmışdır.

Eyni zamanda mühacirətdə olan **M. Ə. Rəsulzadənin və Ə. M. Topçubaşovun** xidmətləri sayəsində azərbaycanlı mühacirlərin fəaliyyəti sistemli olaraq daha da güclənmişdir.

1923-cü ilin sentyabr ayında İstanbulda "Yeni Qafqasya" jurnalının nəşrə başlaması ilə Azərbaycan mühacirət mətbuatının əsası qoyulmuşdur. Sonradan Türkiyənin İstanbul və Ankara şəhərlərində, Almaniyada, Polşada, Fransada çoxlu sayda qəzetlər, jurnallar, kitablar nəşr edi-

ləmək mühacirət mətbuatımızın dəyərli nümunələri olmuşlar. Bu mətbuat orqanlarında Azərbaycanın mədəniyyət, tarixi, ədəbiyyat, incəsənət və folkloru ilə bağlı yazılar çap edilmişdir.

Lakin Sovetlər Birliyinin mövcudluğu şəraitində bu qəzet və jurnalların Azərbaycana gətirilməsi və geniş təbliği qeyri-mümkün olmuşdur.

Yalnız 1991-ci ildə Sovetlər Birliyi rəsmi olaraq dağıldıqdan və Azərbaycan Müstəqillik Aktını qəbul etdikdən sonra digər sahələrdə olduğu kimi, ölkəmizin tarixinə, beynəlxalq əlaqələr tarixinə yeni baxışlar sistemi formalaşdı. Nəticədə bu istiqamətdə yeni araşdırmalar, tədqiqatlar, kitablar ortalığa qoyuldu. Məlum oldu ki, Azərbaycan xalqının tarixi bütövlükdə təhrif edilmiş və yeni araşdırmalara ehtiyac vardır. Çoxlu sahələrdə isə ciddi tədqiqatların aparılması vacibdir.

Belə mövzulardan biri də Azərbaycan mühacirət mətbuatının yaranma səbəbləri, milli istiqlalımız uğrunda mübarizəsi və əsas fəaliyyət istiqamətləridir. Ümumiyyətlə isə Azərbaycan mühacirətinin son 20 ildə araşdırıldığını diqqətə alsaq, tədqiq etdiyimiz mövzunun aktuallığı bir daha təsdiqlənər.

Qeyd edək ki, zəngin tarixi faktlarla, maraqlı ictimai-siyasi, ədəbi-bədii materiallarla diqqəti çəkən mühacirət mətbuatımız dərindən araşdırılmamış və az öyrənilmişdir. Azərbaycan mühacirət mətbuatının tanınmış xadimləri ilə bağlı tədqiqat işləri yetərinə deyildir və həmin şəxsiyyətlər haqqında məlumatlar olduqca azdır.

Azərbaycan mühacirət mətbuatının tarixi, fəaliyyət istiqamətləri ciddi araşdırılıb ortalığa qoyulmadan XX əsr Azərbaycan mətbuatını, xalqımızın apardığı milli istiqlal mübarizəsini geniş tədqiq edib öyrənmək mümkün deyildir.

Mühacirət mətbuatımızın sistemli şəkildə öyrənilməsi, həm də bütövlükdə uzun illər sovet ideologiyasının təsiri altında formalaşmış tariximizin qaranlıq məqamlarını aydınlaşdırır.

Xüsusi qeyd olunmalıdır ki, mühacirət mətbuatımız hər cür ideoloji təsirdən uzaq olmuş və faktları obyektiv işıqlandırmış, problemləri doğru olaraq ictimai fikrə çatdırmışdır.

Türkiyənin, Almaniyanın, Polşanın arxivlərində saxlanan Azərbaycan mühacirət mətbuatı və milli Azərbaycan nəşriyyatı nümunələrinin tədqiq edilməsi mövzusunun aktuallığı ilə bağlı daha yeni fikri və tendensiyanı formalaşdırır.

I. 1920 –Cİ İLİN 27 APREL İŞĞALINDAN SONRA AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏTİNİN TÜRKİYƏDƏ VƏ AVROPA ÖLKƏLƏRİNDƏ FƏALİYYƏTƏ BAŞLAMASI

Mövzu 1923-cü ilin sentyabrından, Azərbaycanın tanınmış dövlət xadimi M. Ə. Rəsulzadənin Türkiyədə əsasını qoyduğu “Yeni Qafqasya”nın nəşrə başlamasından 1991-ci ilə - Azərbaycanın Müstəqillik Aktını qəbuluna qədərki dövrü əhatə edir. Tədqiqat işinin xronoloji ardıcılığında dövrlə yanaşı məkan ardıcılığına da xüsusi diqqət yetirilmədir. Belə ki, Azərbaycan mühacirət mətbuatı XX əsrin 20-ci illərindən Türkiyədə, 30-cu illərdə Almaniyada və Polşada, İkinci Dünya müharibəsi illərində Almaniyada, müharibədən sonra – 50-ci illərdən başlayaraq yenidən Türkiyədə və Almaniyada mövcud olmuşdur.

Qeyd edək ki, mövzunun tədqiqi Azərbaycanda indiyədək müxtəlif səviyyə və mərhələlərdə öyrənilmişdir. **Azərbaycan mühacirət mətbuatı** müxtəlif araşdırmaların mövzusu olmuşdur. Bu tədqiqatlarda mühacirət mətbuatımızın yaranması, formalaşması, onun yaradıcıları və müəllifləri haqqında qiymətli elmi qənaətlər və nəticələr vardır. Lakin mühacirət mətbuatının tarixi yaranma səbəbləri və milli istiqlal mübarizəsi ilə sıx əlaqəli tədqiqi öyrənilməmişdir. Digər tərəfdən, bu mövzu Avropa ölkələrinin arxiv materiallarına istinadən də tədqiq edilməyib. Araşdırılan mövzularda əsas tədqiqat obyektii olaraq həmin qəzet və jurnallardakı materiallar, yazılar təhlilə cəlb edilib. Odur ki, mühacirət mətbuatımızın daha çox Türkiyə və Avropa ölkələrinin arxivlərinə və mühacirlərin

şəxsi yazışmalarına, sənədlərinə əsaslanıb tədqiq edilməsi son dərəcə vacibdir.

Tədqiq olunan mövzunun ayrı-ayrı istiqamətləri haqqında müxtəlif əsərlər nəşr edilsə də, azərbaycanlı mühacirlərin müxtəlif dövlətlərin müvafiq qurumları ilə əlaqələri, yazışmaları, mətbu nəşrlərə verdikləri dəstək, qəzet və jurnalların siyasi proqram çərçivəsində fəaliyyətləri ilə bağlı sənədlərin, mənbələrin əldə olunması olduqca çətinidir.

Bu mənada problemin araşdırılması prosesində mövcud mənbələri aşağıdakı qruplara bölmək mümkündür: **1) Mühacirət mətbuatı ilə bağlı Azərbaycanda nəşr edilən kitablar. 2) Azərbaycan Mühacirət mətbuatı ilə bağlı Türkiyədə nəşr edilən qəzet və jurnallar, kitablar, aparılan tədqiqatlar. 3) Mühacirət mətbuatının Almaniyada nəşr edilən qəzet və jurnallar, kitablar, tədqiqat işləri. 4) Polşada nəşr edilən kitab və məqalələr. 5) Mövzu ilə bağlı Rusiyada nəşr edilən kitablar. 6) Qafqaz xalqlarının mətbuatında, eləcə də “Prometey”, “Roçnik Tatarstvo”, “Dərgi” jurnallarında Azərbaycan Milli İstiqlal ilə bağlı nəşr edilən məqalələr. 7) Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivindəki sənədlər. 8) Türkiyə Respublikası “Cümhuriyyət Arxivi”ndəki sənədlər. 9) Polşa Respublikasında “Yeni Aktlar Arxivi”ndə və “Hərbi Qüvvələr Arxivi”ndəki sənədlər.**

MÖVZU 1. TÜRKİYƏDƏ AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT MƏTBUATI ORQANLARI

1. Azərbaycan Milli Mərkəzinin yaranması və onun milli istiqlal uğrunda mübarizəsi

2. “Yeni Qafqasya”, “Azəri Türk”, “Odlu Yurd” jurnallarının nəşri

Tanınmış mütəfəkkir Əli bəy Hüseynzadənin əsasını qoyduğu, M.Ə.Rəsulzadənin fəaliyyətində isə reallaşan “türkləşmək, islamaşmaq, avropalaşmaq” ideyası nəhayət, Şərqdə və Azərbaycanda ilk demokratik dövlətin yaranması ilə nəticələndi. Təəssüf ki, bu dövlət 1920-ci il 27 aprel tarixində bolşeviklər tərəfindən işğala uğradı. Bu işğaldan sonra bolşeviklərin amansız təqibləri səbəbindən Azərbaycanın hüduqlarından kənara mühacirət axını başladı.

1920-1922-ci illərdə də Gürcüstanda, Türkiyədə, İranda, Fransada mühacirlərimizin gərgin fəaliyyətinə baxmayaraq, ilk siyasi təşkilat 1923-cü ildə M. Ə. Rəsulzadənin Türkiyəyə gəlişindən sonra yarandı. Belə ki, azərbaycanlı mühacirləri bir yerə toplamaq, (o zaman mühacirlər iki qrupa bölünmüşdürlər: siyasi və qeyri-siyasi) ilk siyasi təşkilat yaratmaq və ilk mətbu orqan təsis etmək M. Ə. Rəsulzadənin gərgin fəaliyyətinin nəticəsi oldu.

Azərbaycan mühacirəti M. Ə. Rəsulzadəyə qədər M. B. Məmmədzadənin də qeyd etdiyi kimi “başsız və intizamsız, pərişan bir mənzərə ərz edirdi”.

1924-cü ildə İstanbulda gizli fəaliyyət göstərən yeni siyasi təşkilat-Azərbaycan Milli Mərkəzi yaradıldı. AMM-in sədri M. Ə. Rəsulzadə, MK üzvləri Xəlil Xas-

məmmədov, Mustafa Vəkilli (müsavət), Əbdül Əli bəy Əmircanov (bitərəf), Əkbərağa Şeyxülislamov (xalqçı-sosialist) idi.

Azərbaycan Milli Mərkəzi keçirdiyi görüşlərin yekununda, fəaliyyət hədəflərini bu şəkildə açıqlayırdı:

“1. Mərkəz 28 May 1918-ci ildə qurulmuş və dünya dövlətləri tərəfindən istiqlal tanınmış, 27 aprel 1920-ci ildə Qızıl Rus ordularının işğalına uğramış olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hegemonluq və istiqlalını yenidən gerçəkləşdirmək uğrunda mücadilə edir.

2. Eyni geopolitik şərtlər daxilində olub, eyni müqəddərata və eyni düşməyə malik olan Qafqazyalı qonşu millətlərin oxşar təşəkkülləri ilə sıx surətdə əlaqə yaradır.

3. Başda Rusiya məhkumu millətlər olmaq üzrə qızıl imperializmin əsarəti altında olan bütün millətlərin səlahiyyətli siyasi təşəkkülləri ilə müştərək kommunizm təcavüzünə və Rus imperializminə qarşı mücadilə birliyi edir.

4. Dil və Mədəniyyət birliyi ilə bağlı olduğumuz məhkum Türk elləri ilə aramızdakı mövcud qardaşlıq əlaqələrini hər sahədə qüvvətləndirməyə çalışır.

5. Milli Mərkəz, Sürgün hökuməti sifəti ilə, Birləşmiş millətlər, Beynəlmiləl qurumlar, Bolşevik əleyhdarı quruluşlar və davamıza uyğun dost dövlətlər nəzdində, Azərbaycanı təmsil və davanı müdafiə edir.

6. Milli Mərkəz, demokratiyaya bağlı, çox partiyalı milli müstəqillik və istiqlalın qazanılmasından sonra, siyasi fəaliyyətini məmləkətə nəql edir, Azərbaycanın siyasi həyatında aktiv olaraq yer tutur”.

Azərbaycan Milli Qurtuluş Hərəkatının böyük ideoloqu M. Ə. Rəsulzadənin istiqlal tariximizdə gördüyü ən böyük xidmət Azərbaycanın azadlığı və müstəqilliyi davasını elmi və sistemli şəkildə aparən mətbuat or-

qanlarını yaratmasıdır. M. Ə. Rəsulzadə mətbuat orqanlarının əsas proqram istiqamətlərini belə ümumiləşdirirdi: 1. Milli dövlət ideyalarının təbliği və bərpası uğrunda mübarizə. 2. Bolşevizmin tənqidi, Sovet hökumətinin müstəmləkə formalı siyasətinin ifşası. 3. Ölkənin rus bolşevik işğalında qalan gündəlik, ictimai-siyasi fəaliyyətinin təhlili və dəyişən vəziyyətə uyğun mübarizə şüarlarını müəyyən edən təkliflərin irəli sürülməsi. 4. Milli-inqilabi siyasət ruhunda olan radikal siyasi dünyagörüşünün inkişafı və yayılması. 5. Sovet mətbuatının tənqidi və onunla polemika.

Qeyd edək ki, Türkiyədə azərbaycanlı mühacirlərin ilk təşkilatı (Müsavatın Xarici Ölkələr Bürosunu) yaradıqdan sonra 1923-cü ildə "Yeni Qafqasya" adlı ilk jurnalın nəşrinə başlanıldı.

1923-cü il sentyabrın 26-da böyük mütəfəkkir M. B. Məmmədzadənin də qeyd etdiyi kimi, yalnız azərbaycanlıların deyil, eləcə də bolşevik işğalına məruz qalmış bütün türklərin xaricdə çıxardıqları ilk jurnal - "Yeni Qafqasya" işıq üzü gördü. Jurnalın ilk sayının imtiyaz sahibi və məsul müdiri Seyid (Məhəmməd) Tahir olmuşdur. Seyid Tahir məsul müdirlik vəzifəsini 1925-ci il 15 dekabra qədər yerinə yetirmişdir. Jurnalın əsas yaradıcısı M. Ə. Rəsulzadə olmasına baxmayaraq, onun adına ilk dəfə 1923-cü il 15 oktyabr tarixli sayında dərc olunmuş "Zəruri bir izah" (İdarəyə məktub) başlıqlı məqalədə rast gəlinir. Daha sonra "Yeni Qafqasya"nın 1924-cü il 28 may tarixində üç səhifəsində M. Ə. Rəsulzadənin şəkli olan xüsusi nüsxə nəşr olunmuşdu. Həmçinin jurnalın 1924-cü il 16 noyabr tarixli sayında baş redaktor: Rəsulzadə Məhəmməd Əmin və 1926-cı il 6 fevral tarixli sayında isə sahibi və baş mühərriri, Rəsulzadə Məmməd Əmin adını görmək olar.

Jurnalın ilk sayında M. Ə. Rəsulzadənin "Atəş çalan Prometey" (Proqram məqaləsi əvəzinə) yazısı çap olunmuşdu.

"Yeni Qafqasya"nın aşağıdakı maddələrdən ibarət olan proqramı belə idi:

- "Yeni Qafqasya" milliyyətçi, radikal və demokratikdir.

- "Yeni Qafqasya" türkcüdür. Türklərin mədəni təərəflərini, mədəni əlaqələrini, mənəvi vahidət və istiqalalarını hədəf seçir.

- "Yeni Qafqasya" Türk davasının Azəri cəbhəsini müdafiyyəyə mükəlləf Azərbaycan istiqalçılarının ümumi fikridir.

- "Yeni Qafqasya" Qafqazya millətlərinin Rusya əsarətindən xilas olmasını və baş verə biləcək Rusya istilasına qarşı müvəffəqiyyətlə durmasını təmin üçün Qafqazyanın konfederasiya şəklində birləşməsi tərəfdarıdır.

- "Yeni Qafqasya" yalnız azərbaycançılıq, türkcülük və qafqazyaçılıqla qalmaz; o, Şərqdəki milli istiqlal hərəkatını da, hər hansı bir fikirlərini də mənimsəyir, Şərqi radikal bir surətdə əsirlənməsini bütün səmimiyyətiylə müasirləşməni seçir;

- "Yeni Qafqasya" xüsusilə Rusya imperyalizminə qarşı mücadilə edər, o çarizmi olduğu qədər bolşevizmə də Türk dünyası üçün zərərli və Qafqazyaaya düşmən götürür".

- "Yeni Qafqasya" Azərbaycanın istiqlal mübarizəsini mühacirətdə davam etdirən rəsmi təbliğat vasitəsi idi. Onun əsas qayəsi də milliyyət və istiqlal qayəsi idi, Azərbaycanın istiqlalı idi;

- "Yeni Qafqasya" jurnalı Azərbaycan istiqlalının əsasını "Azəri Türkünün Rus çarizminə qarşı davam etdirdiyi milli mədəniyyət uğrunda mücadilədə götürür",

bütün çətinliklərə baxmayaraq bu mücadilənin davam etdiyini vurğulayırdı.

Jurnalda nəşr edilən digər məqalədə isə milli istiqlal ideyalarının bütün çətinliklərə baxmayaraq parçalayacağı, böyüyəcəyi, yüksələcəyi göstərilirdi.

Məlum olduğu kimi, 28 May və 27 Aprel günləri Azərbaycanın tarixində mühüm yer tutur. Bu tarixlərdən birincisini bayram, ikincisini matəm günü kimi qeyd edən “Yeni Qafqasya”nın səhifələrində bu hadisələrlə bağlı xeyli məqalələr dərc olunmuşdur.

1920-ci ilin 27 Aprel işğalından sonra yenidən Rusyanın müstəmləkəsinə çevrilən Azərbaycanda baş verən hadisələr də “Yeni Qafqasya”da dərc olunan yazıların mövzusunı təşkil edirdi. “Yeni Qafqasya” Sovetlər Birliyinin bu məmləkətdə apardığı siyasəti pisləyir, bolşeviklərin əsas simasını açıb göstərirdi.

“Yeni Qafqasya” yalnız Türkiyədə deyil, eləcə də İranda, Misirdə, Əfqanıstanda yayılır, geniş maraq doğururdu. Jurnal gizli yolla Azərbaycana gətirilib xalq arasında yayılırdı.

Qeyd edək ki, “Yeni Qafqasya”ya qarşı bütövlükdə sovet təbliğat şəbəkəsi işləyirdi. “Pravda”, “Qızıl Orenburq” kimi qəzetlər, “Noviy Vostok” elmi orqanı “Yeni Qafqasya”dakı yazıları təkzibə çalışsalar da, bir fayda olmamışdır.

Sovet hökuməti hər vasitə ilə “Yeni Qafqasya”nı bağlamağa çalışırdı. M. Ə. Rəsulzadə başda olmaqla azərbaycanlı mühacirlərin gərgin, yorulmaz mübarizələrinə baxmayaraq Türkiyə dövləti Sovet hökumətinin təsiri ilə “Yeni Qafqasya”nın nəşrini qadağan etdi. Bunun səbəbini isə 1921-ci ildə RSFSR-lə Türkiyə, 1925-ci ildə isə Sovetlər Birliyi ilə Türkiyə arasında imzalanmış müqavilələrin nəticəsi kimi qeyd etmək olar. Belə ki, 1921-ci

il martın 16-da Moskvada RSFSR-lə Türkiyə arasında dostluq və qardaşlıq haqqında müddətsiz müqavilə imzalandı. Həmin il oktyabrın 13-də eyni məzmunlu müqaviləni Türkiyə Sovet Azərbaycanı, Sovet Gürcüstanı, Sovet Ermənistanı ilə bağladı.

1925-ci ildə Sovetlər Birliyi ilə Türkiyə arasında üç il müddətinə hücum etməmək və neytrallıq haqqında daha bir müqavilə imzalandı. 1927-ci ildə isə “Yeni Qafqasya”nın nəşri dayandırıldı.

Azərbaycanın tanınmış mühaciri M. B. Məmmədzadə gərgin mübarizə yolu keçmiş, 100-ə yaxın sayı işıq üzü görmüş “Yeni Qafqasya”nı yüksək qiymətləndirir və bu məcmuənin gələcək nəsillər üçün milli istiqlal tariximizdən bəhs edən bir sənəd olduğunu qeyd edirdi: “Yeni Qafqasya” ilə başlayan milli nəşriyyat milli istiqlal savaşımızın tarixi sənədləri kimi qalacaq və gələcək nəsillər millətimizin qızıl istila altındaki iztirab və əsarət dövrünü bu sənədlərdən öyrənəcəkdir”.

“Yeni Qafqasya”dan sonra azərbaycanlı mühacirlərin nəşr etdiyi ikinci mətbuat orqanı **“Azəri Türk” jurnalıdır**. Ədəbi-ictimai, elmi və siyasi, milliyyətçi bir jurnal olan “Azəri Türk” 1928-ci il fevralın 1-də İstanbulda, Sultan Əhməddə nəşr olunurdu.

“Azəri Türk”də dərc edilmiş, müəllifi M. Ə. Rəsulzadə olan ilk Baş məqalənin adı **“Tutacağımız yol”** adlanır.

“Azəri Türk” jurnalının fəaliyyət proqramı belə idi:

1. “Azəri Türk”, Azərbaycan istiqlal davasını müdafiə etmək vəzifəsini öhdəsinə götürən milliyyətçilərin ümumi fikirdir.
2. Əsarətdə olan Türk qurtuluş və istiqlallarını qoruyar.
3. “Azəri Türk” xüsusilə Rusluqla mücadilə edir.

4. Qafqazya millətlərinin, Rusya əsarətindən qurtuluşunu və gələcək Rusyanın istilasına qarşı birləşmələrinə tərəfdardır.

“Azəri Türk” jurnalının səhifələrində Azərbaycan Milli İstiqlal mübarizəsi ideyası müxtəlif məqalələrdə öz əksini tapırdı.

Jurnalda çap edilən digər bir məqalədə isə Rusiyanın dağılacağı, bütün işğal altında yaşayan xalqların yenidən müstəqil olacağı ifadə olunurdu

“Azəri Türk” jurnalı yazırdı: “Azərbaycan istiqlalı uğrunda gedən mübarizədə tək deyil, hər şeydən əvvəl əsrin ən hakim bir şüarını təşkil edən milli istiqlal şüarının qüvvət və güdsiyyəti onun bu müvəffəqiyyətli zamanıdır. Sonra özünə qarşı mücadilə etdiyi Rus istilasına qarşı yalnız deyildir. Yəni başında özü ilə nifaq ilə eyni yolun yolçuları, Qafqazya Cumhuriyyətləri ilə bərabər Ukrayna ilə Türkistan kimi mühüm qüvvələr vardır və Azərbaycan milləti itirdiyi istiqlalı yenidən qazanacaqdır”.

Jurnalda nəşr edilən başqa bir yazıda isə qeyd olunurdu: “Aclıq, səfalət, hər tərəfdə hökmünü sürür. Vilayətlərə ezam edilən kommunist təbliğatçıları artıq xalq dinləmir. Kəndli və fəhlə sinfi: “yetər, artıq bizi qandırmayınız! - deyə yığıcaqlarda olan kommunistlərə qarşı çıxır və içlərindən qovurlar”.

“Azəri Türk” jurnalı “Qafqasiya xəbərləri” başlığı altında bu məmləkətlərdə baş verən hadisələrlə də oxucuları tanış edirdi. Jurnalda mühacir şairlərimizdən Coşğunun, Atilla və başqalarının vətən həsrətli şeirləri çap olunurdu.

1929-cu ilin martın 1-də imtiyaz sahibi A. Kazımzadə, məsul müdiri Kamal, baş redaktoru M. Ə. Rəsulzadə olan “Odlu Yurd” jurnalı nəşr edilməyə başladı. “Odlu Yurd” özündən əvvəlki nəşrlərdən fərqli

olaraq bütövlükdə latın əlifbası ilə çap olunan ilk jurnal idi. İlk sayı 1929-cu ilin martın 1-i tarixində nəşr edilən jurnalın son sayı (il 3) 1931-ci il (30-31) N5-6 avqust tarixinə aiddir. “Odlu Yurd” öz səhifələrində başda Azərbaycan olmaqla, Rusiya işğalında qalan başqa xalqların problemləri ilə yanaşı Qafqazya, İslam dünyası və beynəlxalq məsələlərlə bağlı mövzulara da üstünlük verirdi.

“Odlu Yurd” jurnalı demokratiyanın, demokratik millətçiliyin işğalçı bolşevik istibdadına qarşı müdafiəsində daşınan bir jurnal idi. Bu jurnal milli istiqlal davasının mənasını belə açıqlayırdı: “Milli istiqlal davası, mədəni millətlər, ailəsi meydanında özünə məxsus bir evə, bir yuvaya malik olmaq davası deməkdir. Cahan millətlərindən mühüm bir qismi bu qanuni haqqına hələ malik deyildir. Bunlardan bir qismi bu haqqını qazanmaq, bir qismi də onu iadə etməklə məşğuldur. Azərbaycan xalqı bu ikinci növə malikdir”.

Qeyd edək ki, “Odlu Yurd”un Azərbaycanın istiqlalı uğrunda aparılan mübarizədə özünə məxsus yeri və rolu olmuşdu. Bu mənada jurnal mövqeyini belə açıqlayırdı: “Əgər Azərbaycan istiqlal fikri xalqdan doğmuş, xalqın mədəni həyat və xüsusiyyətinin təbii və zəruri bir tələbi isə, əgər xalq bunun xaricində heç bir həyat, heç bir səadət təsəvvür etmirsə, əgər Azərbaycan xalqı yeganə həyat və səadətini istiqlal və onun üç rəngli bayrağının altında düşünürsə - o zaman xalqın ölüm-dirim məsələsi qədər mühüm olan bu istiqlal fikri üzərində israr etməsi, inad göstərməsi, ölməsi fəqət əzmindən dönməməsi lazım gəlir.

“Odlu Yurd” jurnalında Azərbaycanın istismar olunub Rusiyaya daşınan neftindən, qazından, digər sərvətlərindən də bəhs edən məlumatlar çap edilirdi. “Odlu Yurd” yazırdı ki, cəmi yeddi il ərzində (1920-1927) Bakı

neftindən 150 milyon manat gəlir əldə olunub. O gəlirin 25 milyon manatına neft ehtiyacları üçün xaricdən materiallar alınıb. Qalan 125 milyon manat Rusiyanın hesabına keçib. Bəs Azəri xalqı bu qızıl neftinin müqabilində nə qazanıb?

“Odlu Yurd”da “Qanlı icraatlar”, “Salyan süngüsü”, “Kollektivləşmənin səmərəsi”, “Həbslərin səbəbi”, “Solovkidə”, “Kommunistləri öldürürlər” başlığı altında verilən yazılarda Azərbaycanın ümumi vəziyyəti, sovetlərin işğalı ilə bağlı müstəqil və azad yaşamaq haqqından məhrumluğu göstərilirdi. “Gəncədə iğtişaşlar”da yazılırdı: “Verilən məlumata görə Gəncədə mühüm iğtişaşlar olmuşdur. İğtişaş zamanı mahudbasma və yağ emalatxanaları yandırılmışdır”. “Şəki və Zaqatalada üsyan” başlıqlı məlumatda isə yazılıb: “Şəki və Zaqatalada əhali üsyan edərək kommunistlərlə məsul sovet məmurlarını öldürdüyü yazılırdı.

“Odlu Yurd”un 1931-ci ilin 3 sayılı nüsxəsində Mirzə Bala Məmmədzaadənin “Azərbaycan dövləti” adlı maraqlı yazısı dərc olunmuşdu: “bir millət ya yetişmişdir, öz haqqına müdrikdir, müştərək milli bir şüura malikdir və yaxud əksinə olaraq daha ölgün ictimai bir üzviyyət halına gəlməmişdir”.

“Odlu Yurd” jurnalı bolşevik əsarətində yaşamaq məcburiyyətində qalan Azərbaycanın işğalını bütün dünyaya çatdırırdı. Azərbaycandan isə müxtəlif vasitələrlə, məktublar, məlumatlar, xəbərlər göndərilirdi “Odlu Yurd”a.

“Odlu Yurd” jurnalındakı yazıları belə qruplaşdırmaq mümkündür: 1) Siyasi yazılar; 2) Elm və ədəbiyyatla bağlı yazılar; 3) Mətbuat və kitabiyətlə bağlı yazılar; 4) Xəbərlər bölümü; 5) İstila qurbanları.

Jurnalın siyasi mövzuda nəşr edilən məqalələrinin əsas müəllifləri M. Ə. Rəsulzadə və M. B. Məmmədzaadə

idi. M. Ə. Rəsulzadənin “Öyrədən bir müsibət”, “Temmuz (iyul) hadisəsi münasibəti ilə”, “Nə göbrədir, nə də məlzəmə”, “Qafqaz Birliyi şüarı altında” yazılarının böyük əhəmiyyəti vardır.

Jurnalda nəşr edilən “Siyasi” mövzuya aid olan məqalələrin ən əhəmiyyətlilərinin başlıqları belə idi: a) M. B. Məmmədzaadə: “Çin-Rus itxilafı”; b) A. Battal: “Beynəlmiləl həyatdan”; Mirzə Bala: “Sovetlərin aqibəti”; c) C. S. Əhməd: “Qızıl istila”; ç) A. Cövdət: “Azərbaycanın müqəddəs yarası”.

Jurnalda “Elm və ədəbiyyat” başlığı altında nəşr olunan yazılar belə təqdim edilirdi: a) M. B. Məmmədzaadə: “Azərbaycan tarixinə aid notlar”; b) M. Ş. Əfəndizadə: “Sabirə aid xatirə”; c) Ə. Cəfəroğlu: “Tarixdə Azərbaycan-Rus münasibəti”.

Jurnalın “Mətbuat və kitabiyət” bölməsindəki yazılar belə nəşr edilirdi: a) “Qiyətli bir əsər”; b) Müəllifsiz: “H. Sübhi bəyin bir xitabəsi”; c) Müəllifsiz: “Gürcü sosialistlərinin pozisionu”; d) Müəllifsiz: “Türküstanda Milli Mücadilə”.

Jurnalın “İstila qurbanları” başlığı altında isə aşağıdakı yazılara rast gəlinirdi: a) M. Emin: “Yusifbəyli Nəsim bəy”; b) Azəri: “Mehmet Bağır bəy”;

Jurnalın “Xəbərlər bölümü” başlığında isə müxtəlif məlumatlar, xəbərlər verilirdi: a) Azərbaycanda; b) Türkiyə həyatı; c) İranda; ç) Türküstanda; d) Mühacirlər arasında; e) Poçta.

Türkiyədə üç ilə yaxın müddətdə nəşr edilən “Odlu Yurd” jurnalı mühacirlərin Azərbaycan istiqlalı uğrunda apardıqları mübarizəyə ciddi dəstək verib əhəmiyyətli rol oynadı.

MÖVZU 2.1930-CU İLLƏRDƏ TÜRKİYƏDƏ FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN AZƏRBAYCAN MƏTBUATI

1. "Bildiriş" qəzetinin nəşri

2. "Azərbaycan Yurd Bilgisi" jurnalının fəaliyyətə
başlaması

Qeyd edək ki, tanınmış mühacir M. B. Məmmədzaadənin redaktorluğu ilə İstanbulda nəşrə başlayan "Bildiriş" Azərbaycan mühacirlərinin çıxardıqları ilk siyasi həftəlik qəzet oldu. 1930-cu ilin 7 avqustunda nəşr olunmağa başlayan bu qəzetin ilk sayının imtiyaz sahibi A. Kazımzadə, məsul müdiri Kamal olmuşdur. Lakin qəzetin 45-ci sayından məsul müdir vəzifəsini B. Süleyman, 56-cı saydan etibarən isə Ümumi Nəşriyyat və Yazı İşləri müdirliyi M. B. Məmmədzaadə yerinə yetirmişdir. "Orhaniyyə" mətbəəsində nəşr edilən qəzet 37-ci sayından başlayaraq "Öztürk" mətbəəsində nəşr edilmişdir. Qəzet həftədə bir dəfə cümə axşamı dörd səhifədən ibarət olaraq nəşr olunurdu. Qəzetin son sayı 1931-ci il 10 sentyabr tarixinə aiddir.

M. B. Məmmədzaadədən başqa "Bildiriş" qəzetinin səhifələrində M. Ə. Rəsulzadənin, Kırımlı Cəfər Seyid Əhmədin, B. Ağaoğlunun, H. Ovcuköylünün, M. M., V. Murskinin və başqırdıstanlı Əbdulqadirin imzalarına rast gəlmək olar.

Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə məqsədilə fəaliyyət göstərən "Bildiriş" qəzetinin ilk sayındakı baş məqalədə qəzetin məqsəd və siyasəti aşağıdakı kimi izah olunurdu: "Bu gündən etibarən hər həftə müntəzəm

çıxacaq olan "Bildiriş" qəzeti; Yaxın, Orta və Uzaq Şərqdə, əsasən Türk dünyasında cərəyan edən siyasi, milli, mədəni və ictimai hərəkatlər haqqında ətraflı məlumat verməklə Türk ictimaiyyətini bilgiləndirməyə çalışacaqdır".

"Bildiriş" Azərbaycan, Türkünstan, İdil-Ural, Şimali Qafqazya, Kırım, Gürcüstan və Ukraynada cərəyan edən hadisələri bildirməklə bərabər Sovet Rusiyasına aid siyasi, iqtisadi, ictimai həyat səhifələrini göstərən olaylar haqqında da oxucularını məlumatlandıracaqdır.

Qeyd edək ki, qəzet nəşrə başladığı ilk dövrdə yalnız xəbər vermək məqsədi ilə fəaliyyət göstərirdi. Qəzetin ilk sayında Tbilisidə keçirilən Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan Kommunist partiyalarının 6-cı konfransına haqqında məlumat, Sovet Rusiyasındakı ümumi vəziyyətlə bağlı yazılar verilmişdir. "Son xəbərlər" guşəsində Qarabağın Zəngəzur bölgəsində baş verən üsyandan danışılır, Hüseyn bəyin başçılıq etdiyi partizanların Qızıl Ordu hissələrini məğlub edib silahlarını aldığı bildirilir.

Qəzetin "Beynəlmiləl həyat" başlığında verilən yazıları da diqqəti cəlb edirdi. Yaqub Qədri bəyin "İki qütb" adlı yazısı maraqlı və məzmunluluğu baxımından seçilirdi. "Velikorus şovinizmi haqqında Stalin nə deyir?" başlıqlı yazıda isə Kommunist Partiyasının 16-cı qurultayında Stalinin "rus kommunistlərinin qeyri-rus millətlərə qarşı qüvvətli bir şovinizm bəslədiklərini" qeyd etdiyi göstərilirdi. Qəzetin "Sürülən köylülər" başlığında yazıda isə qeyd olunurdu ki, Kırımdan gələn son xəbərlərə görə Ural dağlarına iyirmi beş mindən artıq kəndli sürgün edilmişdir. Sürgün edilənlərin çoxu isə əmlak və əraziləri əllərindən alınaraq səfil və pərişan buraxılan kəndlilərdir". Qəzetin saylarında "İranda", "Şimali Qafqaziyada" "Millətlər cəmiyyəti" başlığı altında məqalələr, informasiyalar toplanmışdı.

“Bildiriş”in 9-cu sayından başlayaraq B. Ağaoğlunun “Solovkiyə gördüklərim” başlığı ilə silsilə yazıları verilib. Solovki həyatını yaşamış bu azərbaycanlı Sovet həbs düşərgələrinin dəhşətlərindən, insanları əzablar içərisində saxladığından yazırdı. “Solovkiyə gördüklərim” yazılarında “buzlu cəhənnəmdə” dünyasını dəyişən çoxlu həmvətənlərimizin adları qeyd olunub.

“Bildiriş” qəzeti azərbaycanlı mühacirlərin Türkiyədə nəşr etdikləri sonuncu siyasi yönümlü mətbuat orqanı idi. Qəzetdəki yazılar məzmun və xarakterinə görə fərqlənərdə, əsasən Azərbaycanlı proselərlə, xalqın öz istiqlalının bərpası uğrunda mübarizəsinə diqqət yetirilirdi.

“Bildiriş” qəzetində Tərtər, Zaqatala, Şuşa üsyanları və sovet hökuməti əleyhinə olan xalq etirazları ilə də bağlı məlumatlar vardır.

“Bildiriş”də yazılırdı ki, 1929-cu ilin sonlarından Azərbaycanda kütləvi kəndli üsyanları alovlanmışdır. Üsyan Azərbaycanın bütün vilayətlərini bürümüşdü. Bu üsyanların başlıca səbəb isə bu idi: zorla ruslaşdırma və “kollektivləşdirmə”.

“Bildiriş” qəzeti qeyd edirdi ki, Azərbaycanı türklərdən təcizləmək siyasəti yürüdən Moskva 1931-ci ildə ermənilərin Qafqaza, o cümlədən, Azərbaycana-Dağlıq Qarabağa qayıtmasına dair qərar verirdi. Qəzet bildirirdi ki, öz xalqının milli istiqlalı uğrunda mübarizə aparan insanları Sovet hökuməti həbs edir, güllələyir və uzaq Sibirə, Solovki adalarına sürgünə göndərir.

“Bildiriş”də çap edilən yazıları mövzusa görə belə qruplaşdırmaq olar: 1) Yaxın və Uzaq Şərqdə baş verən hadisələrlə bağlı yazılar; 2) Türk dünyası ilə əlaqəli məqalələr; 3) Qafqazla bağlı yazılar; 4) Azərbaycanda baş verən hadisələrlə ilgili məlumatlar; 5) Azərbaycanın Milli İstiqlal tarixi ilə əlaqəli yazılar; 6) Sovet

dövlətinin və Kommunist Partiyasının yürütdüyü siyasətin tənqidi.

Qeyd edildiyi kimi, “Bildiriş” qəzetinin yalnız Azərbaycanda deyil, eləcə də, Yaxın və Uzaq Şərqdə, əsasən də türk dünyasında baş verən siyasi, milli, mədəni hadisələr haqqında məlumatlar verməsi çox əhəmiyyətli idi.

Qeyd edək ki, 1932-ci ilin yanvar ayında Türkiyədə “Azərbaycan Yurd Bilgisi” adlı yeni jurnal nəşr olunmağa başladı. Jurnal İstanbulda “Bürhanəddin” mətbəəsində jurnal Azərbaycanın tanınmış alimi Əhməd Cəfəroğlunun redaktorluğu ilə nəşr edilirdi. İllik qiyməti 240 quruş, satışı 20 quruş olan bu aylıq, elmi jurnal azərbaycanlı mühacirlərin maddi və mənəvi yardımı ilə Bəyazid Universitetinin Türkiyə İnstitutunda çap olunurdu. Bu mətbuat orqanı özündən əvvəlkilərdən fərqli şəkildə fəaliyyət göstərirdi. Jurnal 1932-ci ildə yanvar ayında nəşr edilmiş ilk sayında öz məqsədini bu şəkildə açıqlayırdı: “Elmi münasibətin millətlər arasında gündən-günə sıxlaşması və bir-birini bu vəs ilə daha çox tanıya bilməsi əvəlcə böyük millətlərin mövzu daxilində qalan yurdumuzun artıq müstəqilən tədqiqini bir zərurət olaraq tələb etməkdədir. Öz-özünü şəxsən tədqiq etməyə millətlər başqa millətlərin etnoqrafik tədqiqi mövzusunda başqa bir şey olmamışdır. Halbuki Azərbaycan bu iptidai dövrəsini artıq üzərindən atmış və qapısını da elmi kapitülasyondan çoxdan bağlamışlar...”.

Jurnalda M. Ə. Rəsulzadənin, Ə. Cəfəroğlunun, M. B. Məmmədzadənin və başqa azərbaycanlı müəlliflərin yazıları çap edilirdi. M. Ə. Rəsulzadənin “Milli Azərbaycan hərəkatının xarakteri”, M. B. Məmmədzadənin “Dövlətlərarası münasibətlərə dair vəsiqələrdə Azərbaycan”, Ə. Cəfəroğlunun “Şərqdə və Qərbdə Azəri ləhcəsi tədqiqləri” məqalələri oxucular tərəfin-

dən böyük maraqla qarşılanırdı. H. Sahirin jurnalda dərc olunan “İran Azərbaycanının təbii coğrafiyası” məqaləsində maraqlı bir tarixə toxunulur, İran Azərbaycanına məxsus bölgələrdən danışılırdı.

Tanınmış alim Əhməd Cəfəroğlunun “Şərqdə və Qərbdə Azəri ləhcəsi tədqiqləri” başlıqlı yazıları böyük diqqətə malik idi:

“Azərbaycan Yurd Bilgisi”nin məqsəd və qayəsi yalnız Azərbaycanı hər bir xüsusda yaxından bilən və tanıyanlara bir tədqiq kadrosu hazırlayaraq mədəni tədqiqi ilə məşğul olmaqdan ibarət olmayıb, eyni zamanda onu bu ölkə ilə əlaqədar irqdaş və dostlarına tanıtmadır. Məcmuəmiz bununla da kifayətlənməyəcək və müstərək Türk mədəniyyətinin hələ aydınlaşmamış olan nöqtələrini işıqlandırmağa çalışacaqdır”.

“Azərbaycan Yurd Bilgisi” əvvəlki nəşr edilən məcmuələrdən fərqli olaraq Azərbaycan davasını deyil, türk mədəniyyətinin təbliğini əsas olaraq götürürdü. Daha doğrusu, əvvəl nəşr olunan mətbuat orqanlarının hədəfi Azərbaycanın yenidən müstəqilliyini qazanması idi. Bu hədəfə məqsəd türklərin yaşadığı böyük coğrafi ərazini təsvir etmək, türk mədəniyyətini elmi bir baxışla və bu mövzunu tədqiq etmiş şəxslərin yazıları ilə oxucuya çatdırmaq idi. “Azərbaycan Yurd Bilgisi”ndə aşağıdakı müəlliflərin yazılarına rast gəlmək mümkündür: Abdullah Battal, Əbdülqadir, Abdullahoğlu Həsən, Əbdülqadir Süleyman, Əhməd Tələt, Prof. Əhməd Zəki Vəlidi, Əli Dəhri, Əli Nəzərli, Əli oğlu, M. Əli, Əlizadə Məmməd, Aşıq Məmməd, Ayaz İshaki, Əziz Özər, Vahabzadə Sadıq, Bəsim Atalay, Cəfəroğlu Əhməd, Habib Sahir, Əfəndizadə İbrahim, Dr. Hakim bəy, A. N., Prof. Xəlil Nemətullah, Xəlil Xasməmmədli, Xeyrəddin İlhami, Fəvziyə Abdullah, Kırımlı Cəfər Seyid Əhməd, Qivaməddin, Prof. Körpülüzadə, M. Fuad,

Mahmud Rəqib, Dr. M. Əhməd, M. Həqqi Türkoqul, M. B. Məmmədzadə, M. Şakir, Prof. M. Şərafəddin, Maraşlı Əsat, Məbrurə Rahim, Məmməd Xəlid, Maral Okay, Mirzadə M., Fəxrəddin, Dr. Məhərrəm Ergin, Mustafa Vəkilli, Mükrimin Xəlil, Nağı Şeyxzamanlı, Rəsulzadə Məmməd Əmin, Rəsulqoğlu Məmməd Əli, Sadıx Sənan, Sadəddin Nüzhəm, Seyidli Mir Əziz, Səlim Rəfiq, Süleyman Təkinər, Şəfi Rüstəmbəyli, Şərafəddin Ərəl, Talıbxanbəyli Süreyya, Zeynal Ağqoç, Zeynal A. Saray, Ziyaəddin Fəxri.

“Azərbaycan Yurd Bilgisi” jurnalının son sayı 35-36, nəşri tarixi isə 1934-cü ilin yanvar ayı olub. Bu müddətdə jurnalın 36 sayı çap edilib. 1954-cü ilin fevralında yenidən nəşr edilən bu jurnalın 37-ci sayı əldə edilən ilk və son sayıdır.

“Azərbaycan Yurd Bilgisi” jurnalının Mühacirət mətbuatı tariximizdə başlıca əhəmiyyəti türk mədəniyyəti tarixini və dəyərlərini elmi əsaslarla oxuculara çatdırma-sında olmuşdur.

MÖVZU 3. ALMANİYADA AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT MƏTBUATI

1. Almaniya rəsmiləri ilə azərbaycanlı mətbuat xadimlərinin qarşılıqlı fəaliyyəti

2. Almaniyada azərbaycanlı mühacirlərin nəşr etdikləri qəzet və jurnallar

Müxtəlif dövrlərdə almanların müsəlmanlara münasibətində fərqli mövqelər olmuşdur. Slavyanlara (ruslara) qarşı uzun illər mübarizə aparmaq məcburiyyətində qalmış Almaniya özünü Rusiya təhlükəsindən daima qorumağa çalışan Türkiyə ilə yaxşı münasibətlər qurmağa cəhd etmişdir. Ortaq düşmənin mövcudluğu hər iki dövləti bir-birinə yaxınlaşdırın başlıca səbəbə çevrilmişdir.

Almaniya kaysəri Vilhelm isə Səlahəddin Eyyubinin türbəsinə gedib “Dünyanın bütün əzilən müsəlman xalqları, Almaniyanı ən yaxın dostunuz sayın” – deyə sözlər söyləmişdi.

1934-cü il martın 4-də Münhendə “Köniqhof” mehmanxanasında gizli olaraq Avropadan, Asiyadan, Amerikadan və hətta Afrikadan gəlmiş millətlərin nümayəndələri, əsasən mühacir qrupların iştirakı ilə böyük bir toplantı keçirildi. Toplantı belə adlanırdı: “Dünya Sionist, Kommunist və Mason düşmənləri”.

Almaniyanın bu tədbiri keçirməkdə başlıca məqsədlərdən biri də bolşevizmə və Rus imperializminə qarşı mübarizə aparan mühacirlərin gücündən həm də faydalanmaq idi.

Otuzuncu illərdə hakimiyyətə gələn Hitler “Müsəlmanlardan istifadə”yə yenidən üstünlük verməş və başçılıq

etdiyi nasist partiyasının bu sahədəki fəaliyyətini canlandırmışdı.

Lakin, M. Ə. Rəsulzadənin Hitlerə, onun ideya və baxışlarına münasibəti də mənfə olmuşdu. M. Ə. Rəsulzadə Hitlerin “millətçiliyi”nə münasibətini hələ 30-cu illərdə yazdığı məqalələrində aydınlaşdırmışdı. O, 1933-cü ildə yazırdı: “Hitlerçilik hər şeydən əvvəl kommunizm demagogiyasına qarşı çıxış etmək üçün yaranmış bir ideyadır. O, faşizm kimi öz müxaliflərindən diktatorluq fikrini götürmüş, lakin oradakı beynəlmilətçiliyi millətçiliklə əvəz etmişdir”.

M. Ə. Rəsulzadənin Almaniyada nəşr edilmiş “İstiqlal” qəzetindəki “Demokrasi və Sovetlər” məqaləsində isə faşizmə münasibəti belə açıqlanırdı: “Daxildə və xaricdəki düşmənlərinin qənaətinə, Hitlerizm, demokrasi rejiminin müxalifi olaraq iş başına gəlmiş, başladığı idarə İtaliyada olduğu kimi, faşist diktatorluğu imiş”.

Belə bir şəraitdə həm Azərbaycandan, həm də SSRİ işğalında qalmış digər ölkələrdən olan mühacirlərin milli nəşriyyatlar yaradıb qəzet, jurnal nəşr etməsinə Almaniyada imkan yaradılırdı.

M. Ə. Rəsulzadənin baş redaktorluğu ilə nəşr edilən “İstiqlal” qəzeti də 1932-ci ilin yanvar ayının 10-dan Berlində fəaliyyətə başladı.

Milli Azərbaycan istiqlal mübarizəsini təbliğ edən, siyasi qəzet olan “İstiqlal” 10 gündən bir nəşr edilirdi. Abunə şəraiti: il-2, 6 ayı 1 dollar olan bu qəzet 4 səhifədən ibarət idi. Qəzetin ilk sayında M. Ə. Rəsulzadənin “Kəsilməyən səs” məqaləsi çap olunmuşdu.

“İstiqlal”ın məram və məqsədi bir digər məqalədə belə açıqlanır: “Mücadilənin tərcümanı olmaq! Mücadilənin səsinə eşitdirmək! Milliyət və istiqlal, cumhuriyyət və demokratiya naminə davam edən mücadilənin aləmlərini olmaq!”

İştə bu qayə və bu məqsədlə Avropanın mərkəzində intişara başlayan "İstiqlal" qəzeti, Azərbaycan və onun istiqlalını istirdat yolunda çox qiymətli və tarixi bir vəzifə yerinə yetirməkdir".

"İnsanlara hürriyət, millətlərə istiqlal!" şüarı ilə fəaliyyətə başlayan "İstiqlal" qəzeti "stalinizmi" müstəmləkə soyğunçuluğunun ən qəddar növü hesab edirdi.

Qeyd edək ki, "İstiqlal" qəzetinin Baş redaktoru M. Ə. Rəsulzadə, redaktoru isə alman Herbert Volf idi. Lakin qəzet Herbert Volfun müdaxiləsi olmadan çıxırdı. "İstiqlal"da çap edilən yazılar əsasən bu rubrikalar altında verilirdi: 1) "Son poçta"; 2) "İstiqlalçılar cəbhəsində"; 3) "Məlumatlar"; 4) "Azərbaycanda" və s. Bu rubrikalar altında verilən yazılar aşağıdakı problemlər açıqlanırdı: 1) "Azərbaycanda "ruslaşdırma"nın aparılması"; 2) "Pambıq planının baş tutmaması, xalqın toplanmış pambığı hökumətə təhvil verməməsi"; 3) "Sovet sənayesinin pis vəziyyətdə olması"; 4) "Azərbaycanda fəhlə həyatının, onların təhsilinin aşağı səviyyədə olması"; 5) "Ölkədə insanların həbsi, sürgün edilməsi və qətləri".

"İstiqlal" qəzetində M. Ə. Rəsulzadənin, M. B. Məmmədzadənin, Miryaqub Mehdiyevin daha çox Azərbaycanın istiqlalı, daxili vəziyyəti və beynəlmiləl həyatla bağlı yazılan nəşr edilirdi.

"İstiqlal" sovet hökumətinin Azərbaycanda yürütdüyü siyasəti tənqid edir, aparılan "ruslaşdırmanı" pisləyirdi. M. Ə. Rəsulzadənin "İstiqlal" qəzetinin 1932-ci ildə 2-ci sayında nəşr edilən "Açıq diplomasi" məqaləsində bolşevizmin yürütdüyü siyasət kəskin olaraq tənqid edilirdi. "İstiqlal"ın 3-cü sayında M. Ə. Rəsulzadənin "Mücadilənin taktikası" məqaləsində isə milli istiqlalın bərpası uğrunda savaşan insanlarımızın mücadiləsi dəyərləndirilirdi.

M. B. Məmmədzadənin "İstiqlal"ın 35-ci sayında çap olunan (1933-cü il, 28 may) "İstiqlal mücadiləsi" yazısı da ciddi əhəmiyyət daşıyırdı. Bu məqaləsində o, Göyçayda, Kürdəmirdə xalqın istila rejiminə və bolşeviklərə qarşı olan qiyamlarını təqdir edirdi.

"İstiqlal" qəzeti Almaniya da yaşayan azərbaycanlı mühacirlərin İstiqlal tariximizin mühtəm hadisəsi olan 28 May və işğal günü sayılan 27 Aprellə bağlı keçirilən tədbirlər haqqında məlumatlar verirdi. Qəzetin 1932-ci ilin 20 iyununda nəşr edilən 11-ci sayındakı bir məlumat belə verilmişdi: "Berlində 28 Mayıs mərasimi". 28 May İstiqlal bayramının Berlinin mərkəzindəki böyük salonda keçirilməsi qəzətdə belə işıqlandırılırdı: "Mərasim axşam saat 9-da başladı. Salona girildiyi zaman ən əvvəl gözə çarpan qarşı divarda asılı bulunan böyük milli Azərbaycan bayrağı idi. Sevimli... Üç rəngli bayraq!.. Mərasimi Hilal Münşi açdı. Tədbirdə çoxlu qonaqlar, alman müxbirləri iştirak etdilər".

Qəzətdə çap olunan "Alman mətbuatında 28 Mayıs" başlıqlı məlumatlar ciddi maraq doğurur. "İstiqlal" qəzeti Münhendə keçirilən 28 May İstiqlal bayramı münasibəti ilə maraqlı məlumat dərc etmişdi. Qeyd olunurdu ki, Münhendə yaşayan azərbaycanlılar vaxtilə Azərbaycan ərazisində yaşamış almanlarla birgə, 100-dən çox adamın iştirakı ilə 28 May İstiqlalını bayram etdilər. Bir zamanlar Azərbaycanda yaşamış bir alman isə bu ölkə haqqında çox səmimi nitq söyləmişdi. Bu tədbir haqqında Münhendə nəşr edilən "Münchener Neue Nachrichten" qəzetinin (1934-cü il 3 iyun) 147-ci sayında da geniş məlumatlar verilmişdi.

Bundan başqa "İstiqlal" qəzetində 27 Aprel işğalı ilə də bağlı Azərbaycandakı ictimai-siyasi vəziyyət haqqında məlumatlar verilirdi.

Qeyd edək ki, "İstiqlal" qəzeti Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğalının, xalqımızın istila rejiminə

qarşı apardığı şərəfli mücadiləni Avropa ictimaiyyətinə çatdıran yeganə mətbuat orqanı idi.

Azərbaycanlı mühacirlərin Avropada nəşr etdikləri mühüm mətbu orqanlarından biri də **“Qurtuluş” jurnalıdır**. Bu jurnal Azərbaycan Milli Qurtuluş Hərəkatının orqanı olaraq Berlində, Çarlottenburq-2 ünvanında çap edilirdi. Jurnalın ilk sayı 1934-cü ilin noyabrında nəşr edilmişdir. Məcmuənin sonuncu, 51-ci sayı 1939-cu ilin yanvar tarixli sayıdır. Ayda bir dəfə çıxan **“Qurtuluş” jurnalı**, sovet rejimi əsarətində yaşamaq məcburiyyətində qalan Azərbaycanın həyatını əks etdirirdi. Özündən əvvəlki nəşr orqanlarından fərqlənməyən jurnalın məqsəd və məramı **“Yazı Heyəti Tərəfindən”** adlı baş məqaləsində belə açıqlanırdı:

“Kimə xitab etdiyimiz bəllidir.

Hər şeydən əvvəl azərbaycanlılara, azərbaycanlı mütəhərrirlərə, yəni yabançı istilası altında əzilən əsir bir millətə və bu istila üzündən vətən ayrısı insanlara xitab edirik.

Bu insanlara siz qurtuluşdan söhbət açın! Bu, onların gecə-gündüz gözlədikləri şeydir. Qızıl Rus istilasından xilas olmaq üçün can atanlara qurtuluşdan bəhs etmək, istiqlaldan bəhs etməkdir. Çünki bir millət yalnız müstəqil olduğu zamandır ki, özünü qurtulmuş sayar.

İkinci sırada türkcə oxuyan qardaş və qonşu mühtilərə xitab edirik. Bu mühtəplərdən bir qismi bizim kimi qurtuluş davası aparır, eyni düşməməyə qarşı bizimlə çiyin-çiyinə vuruşur”. Bundan başqa eyni yazıda bunlar da qeyd olunur: **“Məcmuəmiz hər şeydən əvvəl 28 May 1918-ci ildə istiqlal elan olunan Azərbaycan Cumhuriyyətinin qurtuluşunu nəzərə alır.**

Azərbaycan Cumhuriyyəti 27 Aprel 1920-ci ildən etibarən istila altındadır. Qızıl Rusiya tərəfindən cəbrən istila edilmişdir. **“Qurtuluş” məmləkəti bu istiladan qurtarmaq**

istəyən milli qurtuluş qüvvələrini təşvik və onların fikirlərini yayır”.

Azərbaycan istiqlal mübarizəsinin müdafiəçisi olan əvvəlki nəşr orqanları kimi, Azərbaycanda siyasi dəyişikliklər əsas olmaqla mədəniyyət, sənət, ədəbiyyat mövzuları, Qafqazdakı dəyişikliklər və sovet əsarətində yaşayan digər millətlərə aid məlumatlar da jurnalda öz əksini tapırdı.

“Qurtuluş” jurnalındakı Azərbaycanla bağlı məlumatlar ən çox Sovetlər Birliyində rusca çap olunan qəzetlərdən götürülürdü. Məlumatlardan aydın olurdu ki, Gəncə şəhərinin adını dəyişib Kirovabad qoyublar. Aydın olurdu ki, bolşeviklər, Azərbaycanda çar imperiyasının siyasətini yürüdür. Çar imperiyası Gəncəni işğal edəndə adını dəyişib Yelizavetpol qoymuşdu. Sovet rejimində məlum olurdu ki, tarix yenə təkrar edilirdi. **“Qurtuluş”da** çap olunan **“Kolxozlarda yanğın”, “Oğru müdir”, “Azərbaycan tarixi”** başlıqlı yazılarda isə Azərbaycan həyatının sahələrinə aid çoxlu məlumatlar oxumaq mümkündür.

Jurnal yazırdı ki, kommunistlər xalqın diqqətini ümumi problemlərdən yayındırır, istiqlal tarixini öyrənməkdən insanları məhrum edirdilər. **“Qurtuluş”da** gedən bir məlumat Sovetlər Birliyinin bu siyasətini tənqid edərək göstərirdi ki, Sovetlər Birliyi Elmlər Akademiya-sının Azərbaycandakı şöbəsi aşağıdakı yeni əsərləri nəşr etmişdir: **“Azərbaycan quşları”, “Azərbaycan balıqları”, “Azərbaycanın dekorativ bitkiləri”.**

“Qurtuluş” jurnalı azərbaycanlı mühacirlərin mühacirətdə nəşr etdikləri dəyərli bir mətbu orqan idi. **“Qurtuluş”un** alman dilində də əlavəsi çıxırdı ki, bu da alman ictimaiyyətini Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsi ilə tanış edirdi.

Jurnalda verilən əsas başlıq “Son xəbərlər” adlanırdı. Bu başlıqda əsasən Azərbaycanda, Sovet İttifaqında

baş verən hadisələr haqqında oxuculara məlumatlar verirdi. "Son xəbərlər" başlığı altında verilən bəzi xəbərlər: 1) "Kirovun qəti" (Kirovun ölümü ilə əlaqədar tutulanlar haqqında məlumatlar verilir); 2) Alman tələbələrinin Firdovsi mərasimləri (Şair Firdovsinin 1000 illiyi münasibəti ilə "Adlon" otelində keçirilən tədbir); 3) "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı" (1936-cı ildə Parisdə keçirilən konfrans. Konfransda M. Ə. Rəsulzadənin məzmunlu bir çıxışı"; 4) "Kırımın istila günü" (1936-cı ilin fevralın 24-də Kırımın İstiqlal günü münasibətilə keçirilən tədbir. Varşavada Şərq İnstitutu tərəfindən keçirilib. Varşavadakı qafqazlılar da burada iştirak edib. "Qurtuluş" adından Mirzə Bala Məmmədzadə çıxış edib.

Jurnalin "Məktublar" rubrikasında verilən yazılar belə sistemləşdirilirdi: a) 28 May İstiqlalı ilə bağlı məktub ("İdarəyə məktub", "Təbrik yazıları", Parisdən, Berlindən, Təbrizdən, Varşavadan gələn təbriklər), 27 Nisan (Aprel) faciəsi ilə bağlı məktublar ("İstanbulda 27 Nisan", "27 Nisan milli matəm günü", "Varşavada bir matəm günü" və s.); b) daxili ziddiyyətlərlə bağlı problemlərə həsr olunan məktublar ("Vətənsəvar Azərbaycan mühacirlərinin cavab və hökmləri", "Heydər Bammata açıq məktub", "Bolşevik əkməyinə yağ sürənlər" və s.); c) mühacirlərin yaşadıkları ölkələrin ictimai-siyasi vəziyyəti ilə bağlı məktublar ("Fransa ruhiyyatında dəyişmə" – Parisdən məktub).

Jurnalin maraqlı rubrikalarından biri belə adlanırdı: "Azərbaycan mətbuatı ilə polemika". Bu rubrikada əsasən sovet mətbuatında – "Pravda", "Kommunist", "Bakinski raboçi", "İzvestiya" qəzetlərindəki yazılar tənqid edilir, faktlara kəskin münasibətlər bildirilir, polemika aparılırdı (məsələn, "Memarlıqda müsavətsiz", "Qafqasya misaqi (istiqlalı) və bolşeviklər", "Səddi-Çin yarılır", "Milli dil və milli kültür", "Yenə maarif cəbhəsində",

"Baş döndürücü müvəffəqiyyətlər" və s.). Qeyd edək ki, sovet mətbuatında belə polemika mövzusunda olan yazıları daha çox M. Ə. Rəsulzadə və M. B. Məmmədzadə hazırlayırdılar.

Jurnalda verilən rubrikaların biri belə idi: "Kitabiyyət rubrikası". Bu rubrikada nəşr edilən yeni kitablar və məcmuələrin şərhı verilir, təhlillər aparılırdı (G. Herhard von Mendenin "Rusiya türklərinin milli hərəkatı" kitabı; Varşavada çıxan "Vosxod" ("Şərq") məcmuəsi və s.).

Jurnaldakı rubrikalardan biri belə adlanırdı: "Azərbaycan xəbərləri". Bu rubrikada Azərbaycandakı ağır və çətin həyat şəraiti ilə bağlı xəbərlər çap edilirdi ("Əski hamam, əski təs", "Həm xəbər, həm misal", "Məktəblərdə kitab məsələsi", "240 cocuq dışında (kənarda)", "Yabançı ünsürlər", "Nüfuz artımı", "Stalinə məktub" və s.).

Jurnalin "Ayrı-ayrı parçalar" rubrikasında da əslində xəbərlər verilsə də, sadəcə forması dəyişmirdi ("Türküstanda üsyan", "Türkiyədə yeniliklər", Erməni Papası sovet apsansı" və s.).

Jurnalda əksər yazılar məqalələr olaraq verildi. Əsas məqalə müəllifləri aşağıdakılar idi: 1) M. Ə. Rəsulzadə ("Sovetlərdə qan və vəhdət", "Azərbaycanda rus kolonisi", "Mayıs münasibəti ilə", "Azərbaycan hərəkatında Topçibaşı Əlimərdan bəyin yeri" və s.); 2) Mirzə Bala Məmmədzadə ("Sergey Kirov", "Bakı qətləminin 20-ci ildönümü", "Cəfər Cabbarlı", "Gəncə üsyanının 15-ci ildönümü" və s.); 3) Hilal Münşi ("Böyük Azəri", "Sovetlərdə aclıq"); 4) Mir Yaqub Mehdişadə ("Topçibaşı Əlimərdan bəy" və s.).

Jurnalin başqa bir rubrikası belədir: "Müxtəlif yazılar". Bu rubrikada isə daha çox təşəkkürlər (redaksiyaya), qısa məktublar, bəyanatlar, protestolar verildirdi ("Qafqasiya konfederasionu haqqında təbriklər", "Topçibaşı ailəsinin təşəkkürü" və s.).

Jurnalın rubrikalarından biri belədir: “Cəbhədəş mətbuatda əkislər”. Bu rubrikada ayrı-ayrı xalqların mühacirət mətbuatında azərbaycanlılarla bağlı yazıların xülasəsi verilir (məsələn, Ukrayna istiqlalçılarının “Trizub” məcmuəsi, Şimali Qafqaz istiqlalçılarının “Şimali Qafqasiya”, gürcülərin “Müstəqil Gürcüstan”, Krımlıların “Əməl”, İdil-urallıların “Yana milli yol”, Lehistan tatarlarının “Rodçik Tatarstvo” və s.).

Jurnalın əksər sayları “Baş məqalə”lərlə” açılırdı. Bu baş məqalələr son hadisələrə, beynəlxalq vəziyyətə və mühüm tarixi günlərə həsr edilirdi: (“Adolf Hitler”, “1934-1935”, “Bir zəfərin ildönmü” və s.).

“Şeir” rubrikasında isə daha çox Almaz İldırımın (“Mənim incim”, “Qafqas”, “Neçün şair doğuldum?”) və Kərim Yayıclının (“Bükülməz biləyim” və s.) şeirləri verilir.

“İdarəmizə gələn əsərlər” rubrikasında isə redaksiyaya göndərilən kitablardan bəhs edilirdi: 1) A. Şulqin “Ukrayna Moskva əleyhində”. Paris, 1935; 2) M. Çokayoğlu “Sovet hakimiyyətində “Türküstan”. Paris, 1935; 3) L. M. Kriçinski “Lehli tatarların bibliografiya tarixi” və s.).

Qeyd edək ki, beş ilə yaxın müddətdə Almaniya nəşr edilən “Qurtuluş” jurnalı özünün fəaliyyəti dövründə açıqladığı kimi Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurtuluşu ideyasını təbliğ edir, xalqı sovet rejimindən xilasla çalışan insanların fikrilərini yayırdı.

MÖVZU 4. POLŞADA AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT MƏTBUATI

1. Polşada Azərbaycan mühacirlərinin mətbu fəaliyyəti

2. Polşada Azərbaycan mühacirlərinin nəşr nümunələri

1918-ci ilin 11 noyabrı Polşa xalqı üçün yenidən müstəqilliyin qazanılmasının ilk günü oldu. Bu mücadilədə Polşanın tanınmış siyasi xadimlərinin – Yozef Pilsudskinin, Roman Dmovskinin, İqnati Paderevskinin, Vinseti Vutsonun, Voyçex Korfantının, İqnati Daşinskinin böyük rolu vardı.

Polşada ciddi dövlət quruculuğu prosesi başladı. Seymə və Senata seçkilər keçirildi. Bu prosedən sonra 1922-ci ildə Y. Pilsudski fəal siyasi həyatdan uzaqlaşdı. 1923-cü ilin mayında o, Varşavanı da tərk edib Suleyevkədə yaşadı. Dövlət və hərbi işlərdən kənarlaşsa da, ayrı-ayrı siyasətçilərlə, ona sədaqətli hərbcilərlə əlaqəsini davam etdirirdi. Pilsudski parlamentin fəaliyyəti ilə maraqlanırdı və qəzet səhifələrində bəzi deputatları hətta tənqir edirdi.

1926-cı ilin mayında isə məşhur kimyaçı və tanınmış ixtiraçı, Pilsudskinin ciddi tərəfdarı olan İqnati Mositski prezident seçildi. Lakin ölkədə faktik hakimiyyət Pilsudskinin nəzarətində idi.

Marşal Pilsudski Polşanın müstəqilliyinin qorunmasında daxili təhlükələri aradan qaldırmaqla yanaşı, xaricdən, xüsusən bolşevik Rusiyasından, 1922-ci ilin dekabrından isə SSRİ adlanan imperiyadan həmişə ehtiyatlanırdı. Və

bundan ötrü o, bolşevik işğalına məruz qalan ölkələrin mühacirətdə yaşayan təmsilçilərinin gücündən faydalanmağa çalışırdı. Onun məqsədi bu təmsilçilərin vasitəsi ilə bolşeviklərə qarşı siyasi-hərbi güc mərkəzləri yaratmaq və mübarizə aparmaq idi.

Bu məqsədlə də Polşa dövlətinin Xarici İşlər Nazirliyinin Şərq departamenti bilavasitə bu işlərlə məşğul olurdu. Həmin departamentin 20-ci illərdən başlayaraq mühacirlərlə yazışmaları bu ideyanın təsdiqini tapır.

Departament Ukrayna, Belorusiya mühacirləri ilə yanaşı Qafqazdan olan siyasilərlə ciddi əməkdaşlıq edirdi.

M. Ə. Rəsulzadə 1935-ci ildə "Qurtuluş" jurnalının 7-8-ci sayındakı "Jozef Pilsudski" məqaləsində yazırdı: "Həyatında inqilabçılıqdan və istiqlalçılıqdan başqa bir zövq duymayan bu adamın ən böyük ideali Lehistanı (Polşanı- red. N. Y.) təkrar müstəqil görmək, Ana-Vətəni çarlıxdan qurtarmaq idi.

Sosialistliyə bağlılığı belə onu bu yoldan çəkəndir-məmiş, bilakəs o, sosializmi milli qayə yolunda müvəffəqiyyətlə inkişaf etdirmişdir. Lehistan sosialist partiyasını ikiye bölərək ona milli-sosializm ideologiyasını aşılardan və proqramına Lehistan istiqlalının müdafiəsi maddəsini qoyan özüdür".

Qeyd edək ki, hələ 20-ci illərdən başlayaraq azərbaycanlı mühacirlər (istər Türkiyədə, istərsə də Fransada yaşayanlar) Avropa ölkələri təmsilçiləri ilə ciddi təmaslar qururdular. Bolşevizmə qarşı böyük savaş açan Polşa dövləti və onun böyük lideri Pilsudski ilə əlaqələr artıq yaradılmışdı.

Qeyd etdiyimiz kimi, 1921-ci ildə baş verən Rusiya-Polşa savaşından sonra Pilsudski və silahdaşları Şərqi Avropa xalqları ilə bolşevik Rusiyası əsarətindəki xalqlar arasında ortaqlıq bir əlaqə qurumu yaratmaq haqqında düşünr-

dülər. Rusiya ilə baş verə biləcək savaş perspektivi daxilində Polşa SSRİ-yə düşmən olan qruplara önəmli yardımlar etməyə başlamışdı. Polşa dövləti isə getdikcə mühacirlərlə əlaqələr şəbəkəsini genişləndirir, SSRİ-nin rus olmayan millətlərindən könüllüləri öz ordusuna qəbul edir, döyüş təlimləri keçir, silahlandırır. Artıq 20-ci illərin ortalarından Polşa ordusunda da müəyyən sayda əsgər və zabitlər fəaliyyət göstərirdi. Polşa dövlətinin yardımı ilə "İstiqlal" qəzeti, "Qurtuluş" jurnalı Berlində nəşr edilirdi.

Polşa Xarici İşlər Nazirliyinin məlumatlarında Qafqaz təşkilatlarının dəstəklənməsi, onların mətbuat və təbliğat işlərinə yardım üçün hökumətə "Yaxın gələcəkdə iş planı" başlıqlı aşağıdakı təkliflər bildirilirdi: "Şərq dillərində (türk və fars) təbliğatın gücləndirilməsi. Bu məqsədlə fransız dilində nəşr edilən jurnal və bülletendən başqa, türk və fars dillərində də daimi imkan daxilində isə aylıq broşuralar, almanaxlar və bayannamələr nəşr etməli; həmin mətbuat orqanlarında Qafqazda baş verən hadisələri əks etdirən məqalələr çap edilməli; bundan başqa nəzərdə tutulan bu nəşrlərdə bir tərəfdən Qafqaz Konfederasiyası quruculuğunun əsasları və əhəmiyyəti, digər tərəfdən isə şərq xalqlarının milli-azadlıq prosesində Rusiya imperialist kommunizminin mənfi təsirini açıq göstərən tədqiqatlar öz əksini tapmalıdır".

Polşa dövlətinin arxiv sənədlərində M.Ə. Rəsulzadənin Polşanın Xarici İşlər Nazirliyi və Marşal Pilsudski ilə şəxsi yazışmaları qorunub saxlanılır. Həmin məktubların biri azərbaycanlı zabitlərin Polşa ordusunda hərbi xidmətə cəlb edilməsi ilə bağlıdır. Türkiyənin İstanbul şəhərindən, 1923-cü ilin 31 martında Y. Pilsudskiye ünvanlanmış bu məktubun böyük tarixi əhəmiyyəti vardır: "Zati-aliləri Marşal Pilsudski Polşa Ali Baş komandanı Cənab Marşal, 1920-ci il aprel ayında

Sovet ordusu tərəfindən Azərbaycanın işğal edilməsindən və milli hökumətin hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasından sonra Azərbaycan Ordusunun intizamlı zabitlərinin böyük bir hissəsi qırmızı qashbkarların vəhşi intiqamlarından xilas olmaq üçün ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qalmış və həmsərhəd ölkələrə köçürülmüşdür.

Bunlardan 10 nəfər zabit, hansı ki, milli orduda mühüm vəzifələr tutmuşdular və düşmən qızıl ordunun silahlı qarşıqoymasına qarşı olmuşlar, daha sonra isə qızıl ordunun dözülməz özünükülaşdirmə boyundurluğuna qarşı bir sıra kütləvi üsyanlarda çıxış etmişdilər, hal-hazırda Konstantinopolda mühacir kimi yaşayırlar.

Kırım Tatar Parlamentinin təmsilçisi və Prezidenti cənab Cəfər Seyidəhməd öyrənmişdir ki, Siz onun başçılığı ilə nümayəndə heyətinin Varşavada sonuncu səfərində azərbaycanlı zabitlərin cəsur Polşa ordusu sıralarında xidmət etmək təklifini, onların hərbi biliklərini genişləndirmək arzusunu çox səmimiyyətlə qəbul etmişiniz. Onların təmənnəsiz qəbuluna Sizin razılığınız mənə bu lütfkar vəziyyətdən istifadə etmək və Sizin şəxsinizdə zati-alilərindən bu mövzuda lazımı müsbət qərarları əldə etmək xahişini etmək iznini verir.

Mən əminəm ki, nəcib Polşa xalqı tərəfindən göstərilən xidmət bizim tarixin bu çətin dövəründə qəbul ediləcək və Türkiyə tərəfindən Azərbaycanın qiymətləndirilməsi, çox illərdən bəri bizim millətımız arasında mövcud olan parlaq dostluq əlaqələrinin sübutuna xidmət edəcəkdir.

Sizə dərin təşəkkürümü bildirərək, Sizə bəslədiyim yüksək ehtiramımı Zati-Alilərindən qəbul etməyinizi xahiş edirəm. **M. Ə. Rəsulzadə Azərbaycan Milli Birliyin Prezidenti. Konstantinopol, 31 mart 1923. Əlavə: zabitlərin siyahısı".**

Qeyd edək ki, M. Ə. Rəsulzadənin bu məktubu fransız dilində yazılmışdır.

M. Ə. Rəsulzadənin Polşa Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmisi olan T. Qoluvkoya ünvanladığı digər məktubda mühacirət mətbuatı problemlərinə toxunulur. "Yeni Qafqasiya" jurnalına dəstək göstərilməsi xahiş edilir. Həmin məktubda yazılırdı: "Çox hörmətli T. H.! Sizin 9.10.26 tarixli məktubunuzu mən oktyabrın son günlərində aldım. Sizi başa düşürəm ki, bu jurnalın çap olunması üçün ayrılmış məbləğə baxmayaraq, Sizin tərəfinizdən bizim jurnala xüsusi subsidiyaların buraxılması məsələsi qaldırıla bilməz. Lakin Sizə deməliyəm ki, jurnalın fransız dilində çap olunmasının ləngiməsi əsasən komitənin günahından yox, Parisin günahından baş vermişdir. Ramişvilinin təkidli ilə jurnalın çap olunmasını Avropaya keçirmək lazım idi. Komitə qərara almışdır ki, jurnalın 1-ci sayı Parisdə dərc olunsun. Smetanı gözləyərkən bir ay keçdi, sonradan smetaya qoymaq üçün pul tələb etdilər. Komitə ilkin xərclərə 200 lirə göndərmiş smeta tələb etdi. Smeta alınmamışdır, pullar isə tam tələb olundu. Komitə ümumi işi saxlamaq üçün lazımı olan pulları Parisə göndərmişdi...

Sizin məktubunuza əsaslanaraq mən əlbəttə ki, kömək üçün Komitəyə müraciət edəcəyəm, inanıram ki, Komitə bizi başa düşəcək və birtəhər sentyabr və oktyabr ayları üçün olan borcları verməyə kömək edəcək. Bizim jurnalımızın gələcəkdə də dəstəklənməsinə gəldikdə isə, düşünürəm ki, jurnal fransız dilində çıxdıqda müqaviləmizə əsasən Siz "Yeni Qafqasiya"nın xüsusi dəstəklənməsi haqqında məsələ qaldıra biləcəksiniz. Ümumi iş uğrunda üç il müvəffəqiyyətli iş təcrübəsi olan bizim orqan xüsusi diqqətin predmeti olmağa tam əsası vardır. Özü də bizim jurnal partiya orqanı deyil, bütün müsəlman Şərqi qində yeganə antibolşevik və antirus orqanıdır. Onun

səhifələri bütün Qafqaz və Türkünstan xalqları üçün açıqdır. Bundan əlavə, biz vaxtaşırı xüsusi kitabçalar da dərc edə bilirik. Sizin birinci köməyinizdən istifadə edərək biz, jurnalın genişləndirilməsindən əlavə Rusiyanın hazırkı mövqeyi haqqında 45 səhifəlik kitabça dərc etdirmişik. Onun bir nüsxəsi Sizə də göndərilib. Bu günlərdə fransız dilində çıxan partiya orqanı da işıq üzü görəcəkdir.

Siz haqlı-sız, pul azdı, amma çox lazımdır. Pulları havaya sovurmaq lazım deyil. Gördüyünüz kimi, biz onları havaya sovurmuruq. Mənim Sizə tam hörmətimin olmasını qəbul edin. **Hörmətlə, M. Ə Rəsulzadə. Cənab M. Qoluvkoya.** P. S. Cənab Mdivani Sizin məktubu hələ almayıb. 15 noyabr 1926".

M. Ə. Rəsulzadənin Polşa rəsmisinə göndərdiyi digər məktubda isə Azərbaycanla əlaqələrin möhkəmləndirilməsi vacibliyinə toxunulur.

Polşa arxivlərində saxlanılan bu məktublar hər iki xalqın dostluq əlaqələrinin və ümumi bir rejimə qarşı birgə fəaliyyət tarixinin öyrənilməsində çox önəmlidir.

1936-cı ilin sentyabrından Polşada Müsavat Partiyasının yeni bir orqanı "Müsavat Bülleteni" nəşrə başladı. Partiyanın daha çox nəzəri problemləri, ideoloji istiqamətləri ilə bağlı yazılara üstünlük verən "Bülleten" in ilk sayında "Yazı Heyətindən" başlıqlı yazıda partiyanın belə bir nəşrə başlamasının səbəbi belə izah edilirdi: "Divan hər şeydən əvvəl, fəal Azərbaycan vətənsəvərliyindən ibarət müsavatçılığı ayıq tutmaq və milli istiqlal mücahidlərindən başqa olmayan müsavatçılar arasındakı mənəvi bağlılığı daha ziyadə qüvvələndirmək vəzifəsindədir. Bülleten Divanın firqə, ideoloji və firqəçilər qarşısındakı vəzifələrinin edildiyini göstərən tarixi bir vəsiqə və eyni zamanda firqəçilərin etməyə borclu olduqları vəzifələrin bir sənədini təşkil edəcəkdir".

Bülletenin birinci sayında, Milli Azərbaycan Müsavat Xalq Partiyasının konfransına həsr olunmuş yazı verilmiş və bu konfransın nəticəsi olan partiyanın yeni proqramı dərc edilmişdir. Bundan başqa, Azərbaycanın daxilində və beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələr, günün vəzifələri və konfrans tərəfindən Azərbaycan vətəndaşlarına bəyannamə də bülletəndə yer almışdır.

Bülletenin 1937-ci ilin ikinci sayında isə; Konfrans əks etdirən materiallar, sovet konstitusiyası münasibətilə Partiya bəyannaməsi, Moskva məhkəməsində müsavat, sürgündə müsavatçılar, "Bizim Sosial Sistem Milli Təsənüd", "Müsavatçılıq hərəkatının ana xətləri", "Sovet mətbuatında müsavat", "Konfransın mətbuatdakı əksisləri" kimi ana əsasları kimi mövzular yer almışdır.

Bülletenin üçüncü sayında da "Müsavatçılığın gücü", "Milli mücadilədə sosial şüarlar" (M. Ə. Rəsulzadə), "Milli Birlük baxımından köhnə və yeni proqramlarımız" (Mirzə Bala), "Bizə görə milli birlik" (A. Azərtəkin), "Sovet mətbuatına görə müsavat" (M. B. Məmmədzadə), "Bir türk mühərririnin mütalilələri", "Mülkiyyətin müqəddəs əsasları" (Hilal Münşi), "Almanya nasionalist partiyasının ictimai ümidləri" kimi mövzulara dair məqalələr çap edilmişdir.

"Bülleten" in sonuncu – dördüncü sayı 1962-ci ildə Almaniyada – Münhendə çap edilib. Bülleteni nəşrə Əli Azərtəkin hazırlayıb. "Bülleten"də M. Ə. Rəsuloğlunun "Müsavat Partiyasının quruluşu", Ə. V. Yurdsevərin "Gizli müsavat təşkilatının xarakteristik vəzifələri", Nağı Keykurun "Türk Ədəmi – Mərkəziyyət firqəsinin fəaliyyəti və "müsavat" partiyası ilə birləşməsi", Rəhim Zeynalıoğlunun "Sovet basqınına və kommunist başçılarına görə müsavat", Kərim Odərin "Müsavat ideolojisində solidarizm", Əli Azərtəkinin "Müsavatçılıq" fikri və hərəkatının

dünəni, bu günü və yarını”, Tahir Cağatayın “Müsavat Partiyası və türklük məfkurəsi” yazıları çap edilib.

“Müsavat” bülleteninə mühacirət mətbuatı tariximizdəki rolu daha çox nəzəri problemlərə, ideoloji yazılara üstünlük verib dəyərləndirməsidir.

Azərbaycan Milli Qurtuluş Hərəkatının tanınmış ideoloqu M. Ə. Rəsulzadə istər Türkiyədə, istərsə də Avropa ölkələrində Milli İstiqlal mübarizəmizin tarixi-ideoloji əsaslarını təşkil edən çoxlu sayda kitablar yazmış, nəşr etdirmişdi. M. Ə. Rəsulzadənin Almaniyada, Fransada, Polşada çap olunan əsərləri ictimaiyyət tərəfindən böyük maraqla qarşılanırdı.

Qeyd edək ki, M. Ə. Rəsulzadənin mühacirətdə nəşr etdiyi ilk kitab **“Azərbaycan Cümhuriyyəti. Keyfiyyəti təşəkküllü və şimdiki vəziyyəti”** adlanırdı. 1923-cü ildə İstanbulda əski ərəb əlifbası ilə çap olunan bu kitab Türkiyə ictimaiyyətinin böyük marağına səbəb olmuşdu. Təsədüfi deyildi ki, 1923-cü ildə İzmirdə keçirilən kitab sərgisində həmin əsər Atatürk mükafatına layiq görülmüşdü. M. Ə. Rəsulzadə sonradan Türkiyədə aşağıdakı kitablarını yazıb çap etdirmişdi: 1) “Əsrimizin Siyavuşu” (İstanbul, 1923); 2) “İstiqlal məfkurəsi və gənclik” (İstanbul, 1924); 3) “Rusiyada siyasi vəziyyət” (İstanbul, 1924); 4) “İxtilafçı sosializmin iflası və demokrasiyanın gələcəyi” (İstanbul, 1928); 5) “Milliyyət və bolşevizm” (İstanbul, 1928); 6) Milliyyət və bolşevizm” (İstanbul, 1930, farsca).

M. Ə. Rəsulzadənin sayca yeddinci, Avropada isə nəşr edilən birinci kitabı belə adlanırdı: **“Panturanizm və Qafqasya problemi”**. Bu kitab 1930-cu ildə Polşanın Varşava şəhərində rus dilində çap edilmişdi. Qeyd edək ki, bu kitab “Panturanizm haqqında” adı ilə Parisdə də rus dilində nəşr edilmişdi. Kitaba giriş sözünü gürçülərin tanınmış lideri Noy Jordaniya yazmışdı. Kitab həmin dövr

üçün olduqca aktual bir problemə həsr edilmişdi: Qafqaz Birliyini pozmağa çalışanlara ciddi və elmi-tarixi, ideoloji, konseptual cavab!

Qeyd edək ki, azərbaycanlılar Polşada olduqları müddətdə çox böyük fəallıq göstərirdilər. Bu fəallıq özünü yalnız siyasi həyatda yox, eyni zamanda milli Azərbaycan ideyalarının və Azərbaycanın müstəqillik mübarizəsinin təbliğatı baxımından da sistemli, əsaslı şəkildə aparılmasında özünü göstərirdi. Bu mənada böyük ideoloq M. Ə. Rəsulzadənin Polşada nəşr edilmiş kitablarının böyük əhəmiyyəti vardı. Bu kitablar həm də Avropa ictimaiyyətini Azərbaycan problemi ilə tanış edir, bolşeviklərin işğalçılıq siyasətini ifşa edirdi.

1938-ci ildə Polşanın Varşava şəhərində Azərbaycan Milli Nəşriyyatı tərəfindən M. Ə. Rəsulzadənin **“Azərbaycan müstəqillik uğrunda mübarizədə”** kitabı nəşr edildi. 180 səhifədən, iki hissədən ibarət olan bu kitabda Azərbaycanla bağlı çoxlu fotolar da yerləşdirilmişdi.

Kitabın əvvəlində Polşa xalqının qəhrəman oğlu marşal Jozef Pilsudskinin bu sözləri verilmişdir: “Məğlub olsan da, təslim olmamaq – bu qələbədir!” Elə orada istiqlal şairimiz Gültəkinin Yanuş Kavetskinin tərcüməsində bir şeir parçası verilmişdi:

Üsyankarlıq qanı damarlarımda axır,

Məni doğan şanlı Azərbaycandır.

Mən köməksiz tənha deyiləm,

Həqiqət adına bütün dünya mənimlədir...

Kitabın girişində isə Azərbaycan Milli Nəşriyyatı adından aşağıdakı fikir oxuculara çatdırılır: “Bizə dost olan Polşa ictimaiyyətini Azərbaycan problemi ilə hərtərəfli tanış etmək üçün nüfuzlu bir şəxs sayılan, Azər-

baycan azadlıq hərəkatının lideri Məhəmməd bəy Rəsulzadə tərəfindən yazılmış bu kitabı nəşr etmək qərarına gəldik.

Biz bu kitabı çoxlu illüstrasiyalarla nəşr etmək qərarına gəlmişdik, lakin azərbaycanlıların yaşadığı ağır mühacirət şərtləri bu istəyimizi tam reallaşdırmağa imkan vermədi. Odur ki, bəzi çatışmamazlıqlara görə oxuculardan üzr istəyirik.

Öz gücümüz və imkanlarımız daxilində biz Polşa oxucusuna ölkəmizin həyatı və onun apardığı milli müstəqillik mübarizəsi haqqında həqiqi və aydın bir mənzərəni çatdırmağa çalışdıq.

İnanıq ki, dünyanın milli azadlıq mübarizəsinin, xüsusən Prometey hərəkatının tərkib hissəsi olan bizim problemimiz Polşa oxucuları tərəfindən aydın başa düşüləcəkdir.

Xoşbəxt olarıq ki, bu kitabımız Polşa oxucularında apardığımız mübarizənin məqsədlərinə maraq yaratsın.

Nəşriyyat əvvəlcədən bütün dostlara bu kitabın və kitabdakı ideyaların yayılmasındakı müxtəlif köməklərinə görə təşəkkür edir”.

Kitaba giriş sözünü Polşanın tanınmış ictimai xadimi, senator, Şərq İnstitutunun direktoru Stanislav Sedletski yazmışdı. Sedletski qeyd edir ki, son illərdə polyak dilində Rusiyanın işğal etdiyi xalqların tarixinə dair bir neçə kitab nəşr edilmişdir. Bu kitabların əhəmiyyəti Polşa ictimaiyyətini Şərqlə, onun ayrı-ayrı ölkələri və xalqları ilə tanış etməkdir. O, qeyd edirdi ki, biz polyaklar imkan verməliyik ki, həmin ölkələrin nümayəndələri öz xalqlarının ruhu və obrazları haqqında bizə məlumat versinlər.

Senator Sedletski M. Ə. Rəsulzadənin polyak dilində nəşrə hazırladığı kitabı da yüksək qiymətləndirirdi: “Məni hədsiz dərəcədə sevindirir ki, “Azərbaycan Milli Nəşriyyatı” tərəfindən nəşr edilən bu kitab Azərbaycan xalqının öz müstəqilliyinin bərpası uğrunda apar-

dığı qəhrəmanlıq mübarizəsini işıqlandırır. Bu, həm də ona görə xoşdur ki, öz azadlığı uğrunda mübarizə aparan, şərq xalqlarından daha birisinin tarixini göstərən bu kitabın müəllifi Azərbaycan milli hərəkatının ideoloqu və Milli Müsavat Partiyasının lideri, müstəqil Azərbaycanın Milli Şurasının keçmiş sədri, görkəmli dövlət xadimi və patriotu Məhəmməd Əmin bəy Rəsulzadədir...

Odur ki, mən Azərbaycan türklərinin və Qafqaz Konfederasiyasının həyatiliyinin və gücünün sübutu olan bu kitabı alqışlayıram. Bununla yanaşı böyük Prometeyizm hərəkatının üzvü olan, müqəddəs alovları haqqında əfsanələr dolayan “Odlar Yurdu” Azərbaycanı salamlayıram”.

Senator Sedletskinin bu təsirli sözlərindən sonra kitabda “müəllifdən” başlıqlı 6 səhifəlik ümumi bir yazı verilmişdir. M. Ə. Rəsulzadə bu yazısında kitabın başlıca ideya istiqamətlərini əsaslandırır.

Sonra müəllif polşalı oxucuları “Azərbaycan” sözünün etimologiyası ilə tanış edir. Bu sözün “Odlar Yurdu” mənasında başa düşüldüyünü bildirən müəllif Bakının “Atəşgah”, Suraxanı bölgələrində və digər yerlərində daim yanan alovun olduğunu qeyd edir.

M.Ə. Rəsulzadə qısa və yığcam tərzdə Azərbaycanın qədim tarixindən XX əsrin əvvəlinə qədərki dövrün tarixi ilə Polşa oxucularını məlumatlandırmağa çalışır.

M. Ə. Rəsulzadənin nəşr edilən kitabı üç hissədən ibarətdir. 1- Azərbaycan Respublikası; 2 – Milli Azərbaycan hərəkatı; 3 – Əlavə məqalələr.

Kitabın birinci hissəsi belə adlanır: Azərbaycan Respublikası. Bu hissə aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir: 1) Ümumi məlumatlar. 2) Tarixi очерк. 3) Rusiyanın hökmranlığı altında. 4) Milli mədəniyyət tarixinin очерki. 5) Milli siyasi oyanış. 6) Rusiya bolşeviklərinin işğalında.

Bu hissədə verilən materiallarda M. Ə. Rəsulzadə Azərbaycan xalqının və dövlətçiliyinin başlıca tarixi inkişaf mərhələlərini göstərir. Burada çar Rusiyasının müstəmləkə və Rusiyapərəst siyasətinə toxunulur, maraqlı məqamlar açıqlanır. Eyni zamanda müəllif milli-mədəni oyanışın tarixinə qısa səyahət edir, fikirlərini mətbuatdan, ədəbiyyatdan və incəsənətdən gətirdiyi faktlarla zənginləşdirir. Sonra müəllif mədəni hüquqlar uğrunda mübarizə aparən Azərbaycan xalqının XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində milli-siyasi dirçəlişinin başladığını göstərir. Bu mərhələnin isə 1918-ci ilin Mayın 28-də Azərbaycan İstiqlalının elan edilməsi ilə nəticələndiyini qeyd edir. 23 aylıq mövcudluğu dövründə Azərbaycanda əsaslı dəyişikliklər edilməsi, milli ordu yaradılıb ölkənin ərazi bütövlüyünün qorunması, ali qanunverici orqan olan ilk Parlamentin formalaşması, iqtisadiyyatda və mədəni həyatda olan yeniliklər burada geniş şəkildə təsvir edilir. Ölkənin demokratikləşməsi üçün çoxlu sayda qanunlar qəbul edilməsi və söz, mətbuat azadlığının qorunması ilə bağlı da hüquqi bazanın yaradılması faktlarla təqdim olunur. Bu dövrdə Azərbaycan üçün ən önəmli hadisələrdən biri ölkəmizin 23-ə yaxın dövlət tərəfindən tanınması idi. 1920-ci ilin yanvarın 12-də baş verən bu tarixi hadisənin çox böyük tarixi-siyasi əhəmiyyəti vardı. Müəllif razılıqla bildirir ki, bu Azərbaycanı tanıyan ilk dövlətlər sırasında Polşa da var idi. Sonra M. Ə. Rəsulzadə göstərir ki, rus-bolşevik işğalının 1920-ci ilin 27 aprelində baş verməsi nəticəsində demokratik dövlət quruculuğu prosesi dayandırıldı. Ölkədə amansız repressiyalar başladı. Qısa bir müddətdə Azərbaycanın müstəqilliyindən heç bir əlamət qalmadı. Azərbaycan Moskvadan göstərişlərlə, əmrlərlə idarə olunan bir məmləkətə çevrildi.

Kitabın ikinci hissəsində isə Milli Azərbaycan Hərəkatının xarakteri haqqında müəllif oxuculara məlumat verir. Göstərir ki, Milli Azərbaycan Hərəkatı “Şərqi milli qurtuluş ideyaları ilə, Qərbi demokratiya cərəyanlarını” özündə birləşdirir. Və bu milli hərəkat demokratik məzmunlu Azərbaycan dövlətinin qurulması ilə öz bəhrəsini verdi.

Kitabın sonunda – üçüncü hissədə Polşa-Azərbaycan əlaqələrinin tarixi araşdırılır, maraqlı faktlar göstərilir. Sonra Azərbaycanın təsərrüfat strukturu, sənayesi, mövcud sərvətləri haqqında geniş məlumat verilir. M. Ə. Rəsulzadə göstərir ki, Azərbaycan Respublikasının ümumi ərazisi Naxçıvan Muxtar Vilayəti ilə birgə 85963 kv km-dir. Azərbaycan işğal edilənə qədərki dövrdə isə Respublikanın milli sərhədləri 92160kv km idi.

Göründüyü kimi, M. Ə. Rəsulzadə Polşada nəşr edilən bu kitabında Azərbaycan haqqında bütün sahələri əhatə edən, ensiklopedik xarakterli məlumatlar hazırlamışdır.

Kitabın sonuncu səhifələrdə isə istiqlal şairi Gültəkinin milli-inqilabi şeirlər silsiləsindən “Buzlu cəhənnəm” şeiri çap edilmişdi.

Qeyd edək ki, bu şeirləri polyak dilinə Yozef Lobodovski tərcümə etmişdi.

Ümumiləşdiririk ki, Azərbaycan xalqının tarixinin, mədəniyyətinin və apardığı müstəqillik mübarizəsinin əhəmiyyətinin Avropa ictimaiyyətinə, eyni zamanda Polşa xalqına çatdırılmasında kitabın böyük rolu oldu.

Qeyd edək ki, Azərbaycanın tanınmış dövlət xadimi olan M. Ə. Rəsulzadə Polşa dövlətinə və polyak xalqına, onun mədəniyyətinə, tarixinə, qəhrəman övladlarının fədakarlığına, milli azadlığı uğrunda apardığı mübarizəyə

böyük sayğı ilə yanaşmışdır. Bu səmimi münasibət onun Polşada nəşr edilən kitablarında, müxtəlif qəzet və jurnallarda çap olunan məqalələrində parlaq əksini tapmışdır.

M. Ə. Rəsulzadənin Polşa ilə bağlı məqalələrindən biri 1933-cü il ilin noyabrın 20-də Berlində nəşr edilən "İstiqlal" qəzetinin 46-cı sayında çap olunmuşdu. Özünün Baş redaktoru olduğu bu qəzetdəki məqaləsində M. Ə. Rəsulzadə həm Çexoslovakiyanın, həm də Polşanın milli bayramlarının əhəmiyyətini açıqlayır. Məqalənin Polşaya aid olan hissəsində o, bu ölkənin tarixinin ümumi xülasəsini verir, üç dəfə bölünməsindən danışır, Polşa xalqının apardığı azadlıq mübarizəsini, polyak vətənpərvərlərin qəhrəmanlığını xüsusi qeyd edir.

Sonra müəllif çəxrlərlə polyakların milli hərəkətlərini müqayisə edir, onların taktiki fərqlərini göstərir

M.Ə.Rəsulzadə bu məqaləsində Polşanın müsəlman-türk dünyası ilə əlaqələrinə də toxunur. Bu münasibətlə yazırdı ki, Polşada türk və müsəlmanlara bağlılıqda dərin bir əlaqə var. Polyaklar heç zaman unutmurlar ki, onların parçalanmasına qarşı çıxan yeganə güc dövləti Türkiyə olub. İstanbul sarayının ənənəsinə görə, bütün təntənəli qəbullara, digər diplomatik korpusun nümayəndələri ilə yanaşı, Polşa təmsilçisini də çağırırdılar. Bu hadisəni isə bütün polyaklar bilir və bu haqda həmişə böyük həyəcənla danışırlar. Polşa patriotları Qafqaz xalqlarının azadlıq mübarizəsi ilə, xüsusən böyük İmam Şamilin savaşı ilə maraqlanıblar. Polşanın Kazan və Kırım xanları ilə Rusiyaya qarşı müttəfiqlik münasibəti də tarixdə yer tutur. 150 ildən çoxdur ki, Polşanın maraqları türk-müsəlman dünyasının maraqları ilə üst-üstə düşür; onların hər ikisi rus imperializmindən əziyyət çəkmişlər və özlərinin azad yaşamaq hüquqlarını müdafiə üçün ona qarşı mübarizə aparıblar.

M. Ə. Rəsulzadənin Polşa və polyaklar mövzusunda olan məqalələri sırasında Marşal Jozef Pilsudski haqqındakı yazısı xüsusi yer tutur. "Qurtuluş" jurnalının 1935-ci ilin may-iyun aylarının 7-8-ci sayında çap edilən bu məqalənin böyük əhəmiyyəti vardır. Müəllif öz xalqının azadlığı uğrunda yorulmadan mübarizə aparmış bir şəxsiyyətin maraqlı obrazını yaratmış, onun mənalı həyatı ilə bağlı maraqlı məqamları əks etdirə bilmişdir.

Sonra müəllif Pilsudskinin inqilabçı fədakar xüsusyyətlərindən danışır. Göstərir ki, mansub olduğu siyasi partiyanın proqramına da Polşanın istiqlalı ideyasını məhz o daxil etmişdi. M. Ə. Rəsulzadə məqaləsində Pilsudskinin vətənpərvər bir inqilabçı olmasının səbəbini də açıqlayır. Qeyd edir ki, Pilsudskinin ailəsi də üsyan və inqilab ənənəsinə bağlı olmuşdur. 1863-cü il üsyanından sonra onun sürgün edilənlər arasında doğmaları da var idi. Jozef Pilsudskinin "çökən imperatorların yerində Lehistan Cumhuriyyəti" fikrini təqdir edən məqalə müəllifi göstərir ki, 1920-ci ildə Varşavanı işğal etmək istəyən rus ordularına qarşı polyaklar onun başçılığı altında böyük savaş açdılar. Bununla da Pilsudski yalnız Polşanı deyil, həm də Avropa mədəniyyətini bolşevizmdən qoruyub saxladı.

M. Ə. Rəsulzadənin Polşa ilə bağlı məqalələrindən biri də belə adlanır: "Yeni Leh Konstitusiyası". Bu məqalə "Qurtuluş" jurnalında 1935-ci ilin avqust ayında, 10-cu sayında nəşr edilmişdir. M. Ə. Rəsulzadə məqaləsini çox maraqlı bir məqamla başlayır: "Lehistan vəkillər heyətinin rəisi Valeri Slavek bu günlərdə söylədiyi bir nitqində yeni Lehistanın indi əzizlər sırasına keçən qəhrəman qurucusu marşal Pilsudskidən bəhsdə demişdi: "O, millətin həqiqi rəhbəri idi. Bu əvəzsiz rəhbərin yerini tutacaq aramızda kimsə yoxdur. O, öz şəxsinə məxsus mənəvi bir qüvvətdi. Bu qüvvət bizə, özündən sonra rəhbər olmaq

üzrə, yeni Lehistan Konstitusiyasını buraxmışdır. Vəzifəmiz bütün varlığımız və sədaqətimizlə onu həyata keçirmək və bütün bu surətlə böyük rəhbərin vəsiyyətinə əməl etməkdir”.

Müəllif bu məqalədə yeni Konstitusiyanın əhəmiyyətini, əvvəlki ilə müqayisədə daha vacib xüsusiyyətlərini qeyd edir. Göstərir ki, Lehistan dövlət başçısı tərəfindən aprelin 23-də imza edilənvə 24-də elan olunan yeni Konstitusiya 1921-ci ilin martın 17-də elan edilmiş olan köhnə Konstitusiyayı tamamilə dəyişmişdir. Müəllif Konstitusiyadakı müəyyən maddələrin əvvəlkilərlə müqayisəli təhlilini də aparır. Məsələn, Polşanın əvvəlki Konstitusiyasına görə, “Lehistan Cumhuriyyətində hakimiyət xalqa aid olub”, ölkə başçısı da ancaq “Xalq hakimiyyətini icra edən bir vasitə” idi (2-ci maddə). Yeni Konstitusiyanın eyni maddəsinə görə: “Dövlətin başında duran dövlət başçısı öz idarəsinə verilən dövlətin müqəddəratından allah və tarix hüzurunda məsuldur: bölünməz bir vəhdət təşkil edən dövlət hakimiyyəti onun şəxsində mərkəzləşir”.

Məqalədə Polşanın demokratikləşməsində mühüm rol oynayan seçki prosesinin də təkmilləşdirildiyi maddələr üzrə əsaslandırılır.

M. Ə. Rəsulzadə Polşa Konstitusiyasında təsbit olunan bu maddələri yüksək dəyərləndirir və ölkənin hüquqi demokratik əsaslarla inkişafında önəmli rol oynayacağını göstərir.

M. Ə. Rəsulzadənin Polşa ilə bağlı digər bir maraqlı məqaləsi “Lehistan müsəlmanları”dır. “Qurtuluş” jurnalının 1935-ci ilin noyabr-dekabr aylarında 13-14-cü sayında nəşr edilən “Lehistan müsəlmanları” (Mühüm bir əsər münasibəti ilə) məqaləsi ciddi tarixi dəyərə malikdir.

Polşada çap olunan “Roçnik Tatarski” (tərcüməsi – “Tatar illiyi” – N. Y.) məcmuəsinin böyük əhəmiyyəti

olduğunu bildiren M. Ə. Rəsulzadə məqaləsini bu sözlərlə başlayır: “Masamız üzərində qoca bir cild, 500 böyük səhifəliyi dolduran bir kitab. Yaxşı kağızda, yaxşı hərflərlə, basılmış türlü rəsmlərlə bəzənmiş, yalnız görünüşü ilə belə insanı özünə çəkən gözəl bir əsər. Üz səhifəsində vaxtilə bütün cahana qorxu verən irqdaşlarımızdan əski tatar minicisinin şahə qalxmış at belində oxu yayından buraxan qoşucu və atıcı bir tablo!..

Polyak dilində çıxan bu illik – “Tatar illiyi” Polşada yaşayan türk-tatar qardaşlarımızın maarif və mədəniyyət cəmiyyətləri tərəfindən çıxarılan illiyin (salnamənin) ikinci cildidir. Bu illik müstəqil Azərbaycanda dəyərli xidmətləri ilə tanınan Kriçinski qardaşlarından Arslan bəy Nayman-Mirzə Kriçinskini baş yazarlığı və idarəsi altında nəşr edilir”.

M. Ə. Rəsulzadə məqalədə çox maraqlı tarixi məqamlar açıqlayır. Göstərir ki, tatarlar adı ilə tanınan bu Polşa müsəlmanlarının tarixləri uzundur. XIV əsrin sonları və XV əsrin əvvəllərində, Qızıl Ordu çağlarında, qismən Teymurdan qaçan Toxtamış xanla bərabər, qismən də ondan sonra gələn tatar əsgərləri və daha sonra Kırımın və Kazandan köçən türk əsgər ailələrinin indiki Vilna ətrafında yerləşərək qalan davamçılarıdır..

M. Ə. Rəsulzadə yazır ki, Litva türkləri Polşanın əsgər və milli istiqlalı tarixində sadə izlər buraxmaqla qalmamış, eyni zamanda böyük Polşa ədəblərinin əsərlərində də ideal bir obraz olaraq təsbit edilmişdir. Böyük Polşa ədibi Senkeviçin idealizə etdiyi Səlim Mirzə Tiri haqqında “Roçnik” canlı məlumat verməkdə və bir rəvayətə dayanaraq, digər Polşa ədibi Mitskeviçin nəslən bir türk olduğunu da qeyd etməkdədir.

M. Ə. Rəsulzadə məqaləsində göstərir ki, Polşa Cumhuriyyətinin elm və məmurluq sahəsində də polşalı

müsəlmanlar vardır. Həmin müsəlmanlar Polşa kultürünə qarışb qərbləşsə də, “ruhən şərqli qalıb” digər din qardaşları ilə mənəvi rabitəni unutmamışlar.

Bununla əlaqədar M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: “Bakıda istilacı bolşeviklər tərəfindən edam olunan general **Süleyman Mirzə Sulkeviç** hərbiyyəimizin şefi idi. Eyni zamanda o, Krım hökumətinin də başında olmuşdu. Kerenski hökuməti zamanında tatar əsgərlərini milli alay şəklində ilk olaraq təşkil edən də özü olmuşdu. Sonra digər bir çox lehli müsəlman ziyahların Krımda, Kazanda və Azərbaycanda milli məmurluqlarda çalışdıqları məlumdur. Bunlardan bu gün Lehistan Cumhuriyyəti daxilində də ən yüksək məmurluqlarda olan Kriçinski qardaşların (Olqred və Arslan bəylər) Azərbaycandakı xidmətlərini və tutduqları mövqeləri hamımız bilirik”.

Qeyd edək ki, “Roçnik Tatarski ” məcmuəsinin Baş redaktoru Arslan Nayman Mirzə Kriçinski idi. Redaksiya heyətinə isə aşağıdakılar daxil idi: Mustafa Aleksandroviç (Qahirə müxbiri), Arslan Nayman Mirzə Kriçinski (Qdinya), Ovkiyerd Nayman Mirzə Kriçinski (Varşava), Adige Şinkeviç (Vilno), Əli İsmayıl Voronoviç (Qahirə).

“Roçnik Tatarski” məcmuəsi illik olaraq nəşr edilirdi, nəşiri isə “Lehistan cumhuriyyəti türkləri mədəniyyət və inkişaf cəmiyyəti mərkəz heyəti” idi. Məcmuənin ünvanı belə idi: Polşa, Qdinya, Sviyetojansk küçəsi 48, mənzil 8.

Ümumilikdə 6 bölmədən ibarət olan məcmuədə məzmun və tarixi baxımdan çox maraqlı yazılar vardır. **Birinci bölmə “Məqalələr” adlanır.** Burada aşağıdakı yazıları oxumaq mümkündür: 1) “Lehistan tatarları və müsəlman şərq” (müəllif – Arslan Nayman Mirzə Kriçinski); 2) “Litva tatarları və yevraziya (Yulyan Talko Hçinseviç); 3) “Litva tatarlarının dini ədəbiyyatı və mən-

şəyi” (Yaqub Sinkeviç); 4) “Lehistan və qeyri tatarlara dair bəzi mülahizələr” (Olqred Giçka); 5) “Leh ərazisində türk ünsürləri” (Ananyas Zayonskovski); 6) “Lehistanın müsəlman xalqın əfsanələri, falçılığı vüyüculuğu və hurafəti” (Mustafa Aleksandroviç). 7) “Milərəyan və Lehistan türkləri” (Olgiyerd Nayman Mirzə Kriçinski). 8) “Polşa əsilli polyakların dilinə türkcənin təsiri haqqında” (Tadeuş Kovalski). 9) “Lehistan türklərinin öz dilini unuduqlarına dair” (Hacı Sürəyya Şapial). 10) “Səbiq Rusiya və indiki Lehistan daxilində İslam məzhəbinin hüquqi vəziyyəti” (Aleksandr Axmatoviç). 11) “1831-ci il üsyanında Leh ordusunda lehistan türkləri” (Arslan Kriçinski). 12) “Nefsi Minsk və civarında sakin olan lehistanlı türklərin müxtəsər tarixi” (Tadeuş Stičkenuq Korzon).

“Müxtəlif yazılar” adlanan ikinci bölmədə isə aşağıdakı məqalələrə rast gəlmək mümkündür: 1) Senkeviçin tatar mənşəyinə aid yeni məlumat (Stanislav Cadiyeviç); 2) Lvov vayevodalığı hüdudu daxilində tatarçılıq izləri haqqında bir neçə söz (Mihat Zdan); 3) Dəyərli müsəlmanların həyatı (S. Kriçinski); 4) II Fridrix Vilhelm ordusunda Litva tatarları (Stanislav Kriçinski).

Məcmuənin “Materiallar” başlıqlı üçüncü bölməsinin yazıları belə müəyyənləşdirilib: 1) “Kral Mihailın Volin tatarlarına 1669-cu ildə verdiyi qərar” (Stanislav Kriçinski); 2) “Lehistan tatar alayları tarixinə dair materiallar” (Stanislav Kriçinski); 3) “Litva tatarlarının xalq üsyanlarında iştirak tarixinə dair materiallar” (Arslan Nayman Mirzə Kriçinski); 4) “Lehistan türklərinin milli qayəsi” (Ayaz İshaqi); 5) “İslam əqvamının statistikasına və ruhani ittihadı” (Vassan Girey Cabaqi). 6) “Əleykum Səlam”! (Məhəmməd Əmin Rəsulzadə); 7) “İslam və müxtəlif izdivac” (Aleksandr Axmatoviç); 8) “Aleksandr Sulkeviç (Qara mihal)” (1867-1916) – (Arslan Kriçinski); 9) “General Süleyman Sulkeviç

(1865-1920)" (Arslan bəy); 10)" Kırım türklərinin faciəsi" (Aleksandr Axmatoviç); 11) "1863-cü il üsyanında Lehistan türklərinin iştirakı" (L. Mirzə Naymanski); 12) "Lehistanadakı tatar alaylarına aid tarixi məzəmələr" (S. Kriçinski).

Məcmuənin dördüncü bölməsində verilən təhqid və kitablar bölməsinin yazıları isə belə təqdim edilib: 1) "Dr. J. Stankeviç, L. KolankovkiŞ A. Brükner, İ. St. Vrustron, M. Zdan, Cəfər Seyidəhməd bəylərin kitabları haqqında müəlahizələr" (Yaqub Sinkeviç, S. K. Kırımlı Yigid); 2) Lehistan tatarlarına aid yeni əsərlərə bir nəzər və s.

Məcmuənin beşinci bölməsi xronika (15. 06.1931-15.06.1935) adlanır: 1) Məmləkət xronikası; 2) Əcnəbi xronikası. 3) "Lehistan türklərinin ailə aromaları" sərlövhəli kitab haqqında (Julian Talko-Hqunseviç). 4) İslam tarixi və Lehistan türklərinə aid 1922-1932-ci illərin kitablarına dair notlar. 5) Avropada islam mətbuatı.

Bu baxımdan "Roçnik Tatarski" məcmuəsində türklərin də tarixlərinə aid maraqlı yazılar, sənədlər öyrənmək mümkündür.

Bu məqalələr M. Ə. Rəsulzadənin Polşanın tarixi, ictimai-siyasi həyatı ilə bağlı geniş məlumata malik olduğunu və Polşa xalqına böyük rəğbətini göstərir.

MÖVZU 5. AZƏRBAYCANLI MÜHACİRLƏRİN BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARDA FƏALİYYƏTİ

1. Azərbaycanlı mühacirlərin "Prometey" təşkilatı və jurnalı ilə əlaqələri

2. Polşada keçirilən tədbirlərdə mühacirlərin fəaliyyəti

1996-cı ildə Türkiyədə Semih Vannerin nəşrə hazırladığı "Unutqan tarix" kitabında prometeyçilik hərəkatı belə təqdim edilirdi: "Prometeyçilik, öncəliklə, Rus imperatorluğunda 1917-ci il dövrümü sırasında ortaya çıxan müstəqil cumhuriyyətlərin başa qatılmasından doğan, bu başa qatılmadan sonra SSRİ-dən ayrılan rus olmayan mühacirlərin qurduqları bir hərəkat olaraq tanınmalıdır. Bu hərəkatın rəhbərləri Şərqi Avropanın paytaxtlarında yerləşdilər. Qızıl Orduya qarşı müxalifətə qalxan bu kadrlar içəridə uğursuzluqla qarşılaşınca sürgündə bolşevizmə qarşı bir cəbhə yaratmağa çalışdılar".

Həqiqətən də özünə mifoloji bir ad seçən bu hərəkat uzun ömürlü olmuş, müxtəlif ölkələrdə yaşayan böyük nüfuz sahibi insanları bir araya gətirmişdir. "Prometeyçi" adı ilə Varşavada, Berlində, Parisdə, İstanbulda, Şanxayda, Münhendə, Helsinkidə, Tokioda, SSRİ ətrafında böyük bir şəbəkə qurulmuşdu. Bu hərəkatın çox əhəmiyyətli fəaliyyətini əks etdirən "Prometey" jurnalı 1926-1938-ci illər arasında Parisdə fasiləsiz olaraq nəşr edilmişdi.

"Prometey" haqqında daha ətraflı məlumatı fransız tarixçisi Etyen Koponun 1993-cü ildə Parisdə çap edilmiş "Prometey hərəkatı" məqaləsindən öyrənmək mümkündür. Həmin məqaləni tanınmış ziyalı Ramiz Abu-

talıbov 2006-cı ildə Moskvada nəşr edilmiş "Parisdəki görüşlər və illər" kitabında oxuculara təqdim etmişdir. "Prometey hərəkəti" haqqında kitabda aşağıdakı maraqlı məqamlar vardır.

Polşada Prometeyin təşəkkül tapması ilə bağlı "Polskaya Mısl" (Polşa düşüncəsi) qəzetinin redaktoru V. Bançkovskinin "Vosxod" ("Şərq") jurnalında çap olunan "Prometey problemi" məqaləsi də maraqlıdır. Müəllif yazırdı: "Rusiya Lehistana (Polşaya) çöllüklərin və Şimalın ac bir övladı kimi baxır: o öz qərb "ölkələri"ni qeyb etdikcə, xarici Monqolustanı felən işğal edir və Çində bir Kommunist Cumhuriyyəti vücuda gətirir. 1926-da V. İvanov: "Rus dövlətinin qüvvəti özünü işğalda göstərir" deyə yazmışdı. Məhrəm sovet xarici siyasətinin şüarı da belə deyir: "Şərqdə Yapon faşizmini enmək üçün onun qərbdəki arxasını məhv etmək lazımdır". Sovetlər İspaniyada milliyətçi Avropa ilə hərb edir və Şanxay cəbhəsində terror hərəkətini himayə edir. Sovetlər Avropada "xalq cəbhələri" təşkil edir və Çini Nippon ilə çarpışmaq üçün ayaqlandırır".

Qeyd edək ki, "Prometey" ideyası getdikcə daha çox ölkədə özünə dayaq tapırdı. Belə ölkələrdən biri də İtaliya idi. İtaliyada yaşayan gənc alim, Yaxın Şərq və Uzaq Şərq problemlərinin tanınmış bilicisi Lauro Maynardı əsasən "Prometey" xalqlarının problemlərindən bəhs edən "Notiziario Orientale" adlı mətbuat orqanı nəşr etməyə başlamışdı.

Göründüyü kimi, İtaliyada da artıq Rusiya əsarəti altında qalan xalqların problemlərinə diqqət yetirilirdi.

"Prometey" jurnalına siyasi və mənəvi dəstəyi verənlər arasında aşağıdakılar vardı: Bu dəstəyi ilk verən Varşavadakı Şərqsünəslük İnstitutu idi. İnstitutun "Vosxod-Orient" adlı mətbu orqanı da çap olunurdu. İ-

veçrədəki dəstəyi isə "Jurnal de Jenev" qəzetinin baş redaktoru Jan Marten idi. Lakin "Prometey" in ən nüfuzlu lobbisti, 20 ilə qədər İsveçrənin Xarici İşlər Naziri və Millətlər Liqasında əsas məruzəçisi olmuş Cüzeppe Motta idi. Məhz onun fəallığı ilə 1922-ci ildə Gürcüstanın Millətlər Liqasına daxil olması haqqında qərar qəbul edilmişdi. Cüzeppe Motta SSRİ-nin 1934-cü ildə Millətlər Liqasına daxil edilməsinin qəti əleyhdarı idi.

Fransada isə "Prometey" i Senatın prezidenti Pol Dummerin başçılıq etdiyi "Frans-Orian" Komitəsi, eləcə də Əlimərdan bəy Topçubaşov, Ceyhun Hacıbəyli, Türkiyənin Parisdəki səfiri Fəthi bəy, Mustafa Çokayoğlu, türkoq Jozef Kastanye və başqaları müdafiə edirdilər...

Qeyd olunmalıdır ki, "Prometey" redaksiyası SSRİ ilə bağlı əksər məlumatı Türkiyədən alırdı. Jurnalın bu bölməsinin əsas müəllifləri M. Ə. Rəsulzadə, Miryaqub Mehdiyev, Mustafa Çokayoğlu, S. Menaqari və A. Asatiani idilər. "Prometey"də ən çox "İstiqlal"dan (Berlin), "Azərbaycan Yurd Bilgisi", "Yeni Qafqasiya", "Yeni Türküstan" və "Odlu Yurd"dan (İstanbul) yazılar çap edilirdi. "Prometey" in xidməti sayəsində Avropa ictimaiyyəti Zaqafqaziyaadakı sürgünlər, həbslər haqqında məlumat əldə edirdilər.

Qeyd etdiyimiz kimi, 1938-ci ildən başlayaraq "Prometey" jurnalı adında və formatında dəyişiklik etdi. Həmin ildən jurnal bu adla nəşr edilməyə başladı: "**La Revyu de Prometey**".

Yeni adla nəşr edilən jurnal daha çox Prometey hərəkətinin ensiklopediyası tendensiyasına üstünlük verirdi. Jurnalın yeni nəşrinin ilk sayında Varşava Universitetinin professoru A. Lotoşkinin 1905-ci ildə Rusiya Müsəlmanlarının keçirdiyi ilk toplantıya həsr edilən məqaləsi çap olunmuşdur. Müəllif bu ideyanın inkişaf etdirilərək 1917-

1918-ci illərdə bəhrə verdiyini yazırdı. Məhz bu ideya rus olmayan xalqların Rusiyadan tamamilə ayrılmasına və milli dövlətlərini qurmasına şərait yaradırdı.

Həmin sayda “Jurnal de Geneve” jurnalının şef-redaktoru, qafqazlı mühacirlərin yaxın dostu J. Mərşenin də maraqlı məqaləsi çap olunmuşdur. Müəllif təəssüf edir ki, İspaniya və Çində olan müharibələr və digər Avropa problemləri Qafqaz məsələsini arxa plana atmışdır. Lakin o, göstərir ki, Qafqaza diqqət yenidən artacaqdır. Jurnalın ədəbiyyat bölməsində isə azərbaycanlı mühacir doktor Miryaqubun Füzuli və Şah İsmayıl Xətəinin yaradıcılığının dərin təhlili verilmişdir.

“Prometey”in yaranma tarixi və fəaliyyəti ilə bağlı alman tədqiqatçısı Muhlenin və Polşa tarixçisi Mikuliçin də araşdırmaları maraqlıdır.

Tanınmış tədqiqatçı Mirzə Bala Məmmədzadə isə “Prometey”in ayrıca bir gənclər şöbəsi olması haqqında məlumatlar bildirir.

Qeyd edək ki, “Prometey” təşkilatı özünün əsas orqanı olan “Prometey”i nəşr etməklə yanaşı, ayrı-ayrı xalqların mühacirət mətbuatı orqanlarına da maddi dəstək göstərirdi. Mühacirlərin aşağıdakı yayım orqanlarını bu sıraya daxil etmək mümkündür: 1) Parisdə gürcülərin çap etdiyi “Sakartvelo”; 2) Rumıniyada Krım tatarlarının nəşr etdiyi “Əməl”; 3) Varşavada nəşr olunan “Qafqas”, (Şimali Qafqas); 4) İdil-Ural türklərinin yayım orqanı olan “Yana Milli Yol” (“Yeni Milli Yol”); 5) Türkünstanlıların nəşri olan “Yaş Türkünstan” (“Gənc Türkünstan”); 6) Azərbaycanlıların nəşr etdiyi “Qurtuluş”.

Qeyd edək ki, 20-30-cu illərdə azərbaycanlı mühacirlərin də fəallığı ilə Qafqaz Birliyi ideyası reallaşmış ciddi təşkilata çevrildi. Azərbaycandan, Gürcüstandan, Şimali Qafqazdan olan təmsilçilər bu ad altında

əslində çoxdan fəaliyyət göstərirdilər. Qeyd olunmalıdır ki, hələ 1915-ci ildə Səlim bəy Behbudovun fəallığı ilə ayrıca Qafqaz Komitəsi yaradılmış, sonradan bu məsələ 1918-ci ildə Trabzon konfransında, 1919-cu ildə isə Müsavat Partiyasının qurultayında əsaslandırılmışdı.

Azərbaycanda həmin illərdə yaşayan polyaklar həmişə bu ideyanın tərəfdarı olmuşlar. Belə ki, 1920-ci ilin aprelin 7-də Qafqaz Respublikalarının Tiflis konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətindən olan H. Ağayev (heyətin rəisi), F. Xoyski, M. Vəkilovla yanaşı polyaktatar O. H. Mirzə Kriçinski də təşəbbüs göstərərək Qafqaz Cumhuriyyətləri Şurası yaratmaq barədə razılığa əldə etmişdilər. Şuranın yaradılması ilə bağlı 24 maddədən ibarət layihəsini isə O. Nayman Mirzə Kriçinski hazırlamışdı. Lakin 1920-ci ilin aprelin 27-də bolşeviklərin Azərbaycanı işğal etməsi səbəbindən bu layihə həyata keçirilmədi.

Lakin bu istiqamətdə çalışmalar davam edirdi. 1921-ci ildə Şimali Qafqaz, Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan nümayəndə heyətləri arasında Parisdə müraciət imzalandı. 1924-cü ilin oktyabr-noyabr aylarında isə Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqasiya təmsilçiləri yenidən Parisdə toplaşır və Qafqasiya Sovet Rus qüvvələrindən qurtular-qurtulmaz, yüksək dövlət strukturlarının birləşməsi yolu ilə bir federalist qurum yaratmaq planlaşdırılır. Məlum olduğu kimi, hələ 1924-cü ilin iyunun 11-də Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz nümayəndələrinin imzaladığı protokol əsasında formalaşan Daimi Şura öz qarşısına üç respublika adından diplomatik işlər aparmağı və bu xalqların bir konfederativ dövlətdə birləşdirilməsi üçün bütün tədbirləri görməyi qarşısına məqsəd qoyurdu. Bundan əlavə Daimi Şura aşağıdakı vəzifələrin də yerinə yetirilməsini vacib sayırdı: “... 2) Daimi Şura üç respublikanı maraqlandıran bütün

məsələləri müzakirə və həll edir. 3) Daimi Şura hər bir milli təmsilçinin bir səsi olduğunu nəzərə almaqla qərarı birlikdə qəbul edir. 4) Daimi Şura Gürcüstan, Azərbaycan və Şimali Qafqaz ölkələrinin hər birinin üç nümayəndəsi ilə təşkil olunur. Daimi Şura öz Rəyasət Heyətini seçir. 5) Rəyasət Heyəti diplomatik danışıqlar aparır. Daimi Şuranın qərarlarının düzgün yerinə yetirilməsinə nəzarət edir, özünün iclaslarını keçirir. 6) Daimi Şuranın yanında katiblik olur. Katibliyin başlıca vəzifələrindən biri Daimi Şuranın protokollarını tərtib etməkdir. 7) Daimi Şuranın milli təşkilatlardan toplanmış və digər mənbələrdən əldə edilmiş maliyyə fondu olur”.

Göründüyü kimi, Qafqaz Konfederasiyasının formalaşması üçün ciddi addımlar atılırdı.

Bununla bağlı təmsilçilər 1924-cü ilin sonlarında qurtuluş mücadiləsini dəstəkləməklə səlahiyyətli bir Qafqasiya Komitəsi qurur.

1927-ci ildə Varşavada müstəqillik elanının 10 illiyi ilə bağlı keçirilən tədbirlərdə qafqazlı təmsilçilərdən ibarət bir konfederasiya yaratmaq ilkin olaraq səslənir. Bir il sonra isə bu qurumun adından Millətlər Cəmiyyətinə önəmli bir nota verilir.

Qafqaz Birliyi ilə bağlı formalaşan bu qurumun fəaliyyətinə Polşa dövləti böyük köməklik edirdi. Eyni zamanda Polşa bu təşkilatın fəaliyyətini də əlaqələndirir, maliyyə işində dəstək göstərirdi.

Qafqaz Konfederasiya görüşünü vacib sayan Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqazın mühacirətdəki milli təmsilçiləri 1934-cü ilin 14 iyulunda Belçikanın mərkəz şəhəri Brüsseldə toplaşaraq “Qafqaz Konfederasiya sazişi”ni imzaladılar. Ermənistan təmsilçiləri isə sazişi imzalamaqdan imtina etdilər.

Qeyd edək ki, “Prometey” klubuna daxil olan millətlərin nümayəndələrini narahat edən problemlərdən biri də Moskvanın on illər idi ki, davam etdirdiyi ruslaşdırma siyasəti idi. Rusiya əsarətində saxladığı xalqların doğma dilini məhv edir, amansız bir rejimlə onları ruslaşdırırdı. Moskvanın yürütdüyü bu siyasət ayrı-ayrı mühacirət mətbuatı orqanlarında öz əksini tapır və ciddi tənqid edilirdi. Bu problemi dünya və Avropa ictimaiyyətinə çatdırmaq, Sovetlər Birliyinin yürütdüyü siyasəti ifşa etmək üçün ayrıca bir qurultayın keçirilməsi işinə başlanıldı. 1936-cı ilin mayın 31-dən iyunun 1-dək Varşavada ikigünlük “Dil Qurultayı” keçirildi. Qurultayda aşağıdakı bölgələrin nümayəndələri iştirak etdilər: Azərbaycan, Belorusiya, Gürcüstan, İdil-Ural, İnquriya, Kareliya, Komi, Kırım, Kuban, Şimali Qafqaz, Türkünstan və Ukrayna.

Qurultayı “Prometey” klubunun sədri, professor R. Smal-Stotski açaraq, toplantının məqsəd və vəzifələri haqqında qısa məlumat verdi. Sonra təbrik çıxışları oldu.

İlkin olaraq danışan senator Sedlitski ümuminsanlığın azadlıq uğrundakı mübarizəsini geniş əsaslandırıldıqdan sonra qeyd etdi ki, “Prometey” xalqları yalnız öz xoşbəxtlikləri üçün deyil, bütövlükdə bəşəriyyətin özünə və şərafinə çalışırlar. Sedlitski çıxışının sonunda Polşa hökuməti adından qurultayı təbrik etdi.

Qurultayı salamladıqdan sonra isə nazir L. Vasilevski “Dünya müharibəsi ərəfəsində Polşanın ruslaşdırmaya qarşı mübarizəsi” mövzusunda geniş və məzmunlu çıxış etdi. Qurultay iştirakçıları nazir Vasilevskinin çıxışını gurultulu və ardıcılıqla alqışlarla qarşıladılar. Bu məruzə ilə qurultayın birinci hissəsi başa çatdı.

Qurultayda Azərbaycan nümayəndələri adından, tanınmış mütəfəkkir, M. Ə. Rəsulzadənin yaxın silahdaşı Mirzə Bala Məmmədzadə çıxış etdi.

Qurultayın ikinci günü səhər və axşam iclaslarında ancaq bəyanatların müzakirəsi oldu və bu müzakirələr nəticəsində Millətlər Cəmiyyətinə müraciətin yazılı mətni qəbul edildi. Azərbaycan təmsilçilərinin bir təklifi ilə razılaşıldı ki: yeni qurultayda qəbul edilən bəyanatların mətni həm də fransızca Millətlər Cəmiyyətinə təqdim olunsun.

Qeyd olunmalıdır ki, "Prometey" təşkilatı tərəfindən Varşavada "Dil Qurultayı"nın keçirilməsi həm Polşa, həm də xarici mətbuatda öz geniş əksini tapdı. **Qurultayda qaldırılan problemlərin aktuallığı ayrı-ayrı qəzet və jurnallarda əhatəli şəkildə işıqlandırıldı.**

MÖVZU 6. İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN LEGİONERLƏRİNİN JURNALİST FƏALİYYƏTİ

1. Azərbaycan legionerlərinin mətbuat orqanları
2. "Azərbaycan" qəzetinin nəşri

İkinci Dünya Müharibəsi illərində sovet xalqlarını təsir dairəsində saxlamaq məqsədi ilə Almaniya dövləti xüsusi təbliğat vasitələrindən məharətlə istifadə etdi. Müharibənin gedişində və Hitlerin ilk aylardakı qələbələrində alman təbliğatının əhəmiyyəti silahın gücündən az olmadı. Təbliğat Nazirliyi bu sahədəki işini gücləndirmək, əl elanı, kitabça və plakatlar hazırlamaq üçün öz fəaliyyətini «Vinneta» təşkilatı ilə genişləndirdi. 1941-ci ilin 22 iyunundan bir həftə əvvəl on ikiyə qədər rus, ukraynalı, qafqazlı və türk-tatar bir yerə toplanaraq Qızıl Ordu əsgərlərini fərariyyəyə dəvət edən çağırışlar hazırladı. Bu heyət Göbbelsin təbəçiliyində olan oberregierungstar Eberhard Taubert tərəfindən istiqamətləndirilirdi. Təbliğat Nazirliyi əl elanları və radio yayımlarından istifadə etməklə yanaşı, partiya natiqlərinin danışıqlarından, filmlərdən və toplantılardan da bəhrələnidir. Elanların təyyarələrlə sovet bölgələrinə yayılması işi «Vermaxt-təbliğat» dairəsi ilə birgə aparılırdı. Müharibənin başlanğıcında sovet əsgərlərini komandirlərini öldürüb almanların tərəfinə keçməsinə çağıran səkkiz milyon ədəd vərəqə çap olunub cəbhə bölgələrinə atılmışdı. Vərəqələrdə göstərilirdi ki, bu hərəkətin qarşılığında almanlar sovet əsgərlərinə yaxşı münasibət bəsləyəcəklər.

Qeyd edək ki, müharibənin ilk aylarında bir çox Qızıl Ordu zabıtları bu vəzifələrdən istifadə edərək sərbəst şəkildə almanların tərəfinə keçmişdilər. Müharibənin zamanı uzandıqca vəzifələrin də məzmununda dəyişikliklər yaranırdı. Belə ki, vəzifələrdə xalqın dini hisslərinə mürciət olunur, kilsə və məscidlərin yenidən açılacağı vəd edilirdi. Çarkəzlərin, gürcü və azərbaycanlıların yaşadığı bölgələrə atılan vəzifələrdə isə kəndli və fəhlələr kolxoz və fabriklərin Qızıl Ordu tərəfindən dağıdılmasına qarşı mane olmağa çağırılırdı. Bilavasitə vəzifələr hazırlamaqla məşğul olan «**Vineta**» təşkilatının şefi Taubert Şərqi Nazirliyinə tabe olsa da, bu sahəyə rəhbərliyi Təbliğət Nazirliyi aparırdı. Bundan əlavə, vəzifələrin hazırlanmasına sonradan Xarici İşlər Nazirliyi də cəlb olunmuşdu. Taubert 1943-cü ilin iyulunda Göbbelsə yazdığı bir məlumatda iki il ərzində Şərqi Nazirliyi üçün təyyarələrdən atılmaq məqsədi ilə 500 milyon vəzifə və kitabça hazırladığı, 60 milyon ədədin isə çapda olduğu göstərilirdi. Bundan əlavə, türküstanlıların, azərbaycanlıların və gürcülərin öz dillərində «Almaniya hüriyyəti gətirir» məzmunlu kitabçalar da yayılırdı.

Qeyd edək ki, hərbi əsirlərə və legionerlərə münasibət də təcridən dəyişir və getdikcə onlara daha çox hüquqlar verilir. Artıq 1942-ci ildən başlayaraq hərbi əsirlərin yerləşdiyi düşərgələrdə və legionlarda poçt işi təşkil edilmiş, qəzetlər nəşr olunmağa başlamışdı. Düşərgələrdə «Kliç», «Zarya» adlı qəzetlər nəşr edilir, həm də siyasi təbliğət xarakteri daşıyırdı.

Ayrı-ayrı xalqların təmsilçiləri, legionerləri öz dillərində qəzetlər, jurnallar, kitablar nəşr edirdilər. Məsələn, ruslar «Könüllü» («Dobrovolec») qəzetini çap edib legionerlər arasında yayırdılar.

Azərbaycan legionerlərinin yayımladığı «Azərbaycan», «Hücum» qəzetləri, «Milli Birlik» dərgisi Vermaxt tərəfindən maliyyələşdirilir, Azərbaycan legionerlərinin fəallığı ilə çap edilirdi. Bundan əlavə, legionerlər arasında yayılan «Sıqnal» jurnalı rus dilində çap edilsə də, azərbaycanlıların döyüş qəhrəmanlığından bəhs edən çoxlu yazılar nəşr olunurdu. «**Azərbaycan» qəzeti isə** 1942-ci ilin may-iyun aylarından Berlində (Ünvan: Berlin, W8, Behrenstrabe 65, 111) nəşr edilməyə başladı. «Azərbaycan» qəzeti Şərqi Nazirliyinin xüsusi himayədarlığı ilə nəşr edilirdi. Qeyd edək ki, qəzetin ilk saylarında türk-osmanlı şivəsinə üstünlük verən mühacirlərə azərbaycanlı legionerlər etiraz etmiş, onun müasir Azərbaycan dilində, latın əlifbası ilə nəşrinə nail olmuşdular. Sonradan isə qəzet Təbliğət üzrə Baş İdarənin himayəsinə keçirilmişdi. Qəzet Berlində nəşr edilirdi, 6-8 səhifədən ibarət idi və tirajı 10 mindən 20 minə qədər artırdı. **Qəzetdə Məcid Musazadə (Qarsalanı) redaktor, Cəmil İsgəndərli redaktor müavini**, Əliheydər Süleymanov arxiv işçisi, Mövsüm Babayev təlimatçı, Xəliq Babayev mətbəə işləri üzrə texniki əməkdaş, Zəhid Ağayev icraçı katib, Əli Adıgözəlov korrektor vəzifəsində çalışırdılar. Bəzi məlumatlara görə Sovet Azərbaycanında sonralar «Mixaylo» kimi məşhurlaşmış Mehdi Hüseynzadə də legioner olmuş və «Qürbətçadə» təxəllüsü ilə həmin mətbuat orqanlarında çıxış etmişdir. Qəzet 1945-ci ilin mart ayına qədər nəşr edilmişdir.

Qeyd edək ki, qəzetdə milli istiqlahımız, milli tariximiz, adət və ənənəmiz, ədəbiyyatımız, folklorumuzla bağlı çoxlu yazılar çap edilirdi. **Qəzetin 1942-ci ildəki 20 dekabr tarixli sayında (N28) «Milli Azərbaycan»** başlıqlı bir məqalədə yazılırdı: «Taburlarımızın başları üzərində dalğalanan üçrəngli bayraq - bu Azərbaycanın bayrağıdır. Milli Azərbaycan bayrağı». Qəzetin eyni sayında «Göy--

Qırmızı-Yaşıl» (Milli Azərbaycan bayrağı) «Milli Azərbaycan bütün xalqın Azərbaycanıdır», «Sınıflar yox, millətlər var» kimi milli Azərbaycan ideolojisinin əsaslarını anladan məqalələr çap olunurdu .

Azərbaycan legionerlərinin Berlində nəşr edilən «Azərbaycan» qəzetinin 1943-cü ilin avqust (32(60) sayındakı materiallar, məlumatlar, yazılar olduqca maraqlıdır. Bu yazılar legionerlərin həyatını, fəaliyyətini öyrənməkdə ilkin mənbədir.

Qəzetdə şer və hekayələrə, şairlərimizin, yazıçılarımızın əsərlərindən nümunələrə və əsərlərinin təhlilinə də yer verilir. «Böyük milli və lirik şairimiz Hüseyn Cavid» məqaləsində yazılmışdı: «Azəri türk ədəbiyyatının milli və lirik şairi, mənzum və mənsur dram əsərlərinin yaradıcısı, müasir ədəbi varlığımızın parlaq tacı olan Hüseyn Cavid tanımayan bir azəri türkü və onun inci kimi qiymətli şeirlərini sevə-sevə oxumayan bir çox qabaqcıl türk ziyalı-sı belə yoxdur. Cavid təkcə Azərbaycan, Qafqaz deyil, eyni zamanda, bütün Orta Asiya millətləri, Kazan, Krım, İdil-Ural tatarları, Türkiyə və İran xalqları arasında belə özünü yaxşıca tanıtmış və müasir şərqin diqqətəşayan şairləri sırasına daxil olmuşdur». Sonra Hüseyn Cavidin «Uçurum» əsərindən Əkrəm ilə İldırımın söhbətindən parçalar verilmiş, «Şeyx Sənan»dakı Şeyx Hadi və Şeyx Kəbirin dialoqu təsvir olunmuş, maraqlı təhlil aparılmışdı. Məqalənin sonu bu sözlərlə yekunlaşır: «hələ 1917-ci il inqilabının müdhiş dəhşətləri ilə həyəcana gəlmiş və xalqımıza azadlıq deyil, zülm və işgəncə gətirən belə bir amansız tufandan mütəəssir olmuş şair Azər bacanda doğan aprel tufanı ilə əlaqədar olan (situasiyaya) qarşı üsyan bayrağı qaldıraraq yazmışdı:

Elə bir əsr içindəyəm ki, cahan
Zülm dəhşətlə qıvrılıb yanıyor,

Üz çevirmiş də Tanrıdan insan,
Küfri haq, cəhli mərifət sanıyor.
Dinləməz kimsə qəlbi, vicdanı,
Məhv edən haqlı, məhv olan haqsız...
Başcıdır xalqa bir yığın canı,
Hər münafiq, şəərəfsiz, əxlaqsız».

«Azərbaycan» qəzetinin saylarında belə maraqlı yazılar tez-tez dərc olunurdu.

MÖVZU 7. "AZƏRBAYCAN" QƏZETİNDƏ AZƏRBAYCANIN MÜSTƏQİLLİYİ TARİXİ, MƏDƏNİYYƏTİ İLƏ BAĞLI YAZILAR

1. Milli Azərbaycan Qurultayı ilə əlaqəli yazıların nəşri

2. "28 May" istiqlalı haqqında

"Azərbaycan" qəzetinin 1943-cü ilin 14 noyabrında çap edilmiş 46(74)-cı sayında isə Berlində keçirilən Milli Azərbaycan Qurultayı haqqında geniş məlumatlar dərc olunmuşdur. Qəzetdə qurultaya göndərilən təbriklərin mətni və çıxış edənlərin məruzələri ilə də tanış olmaq mümkündür. Bundan əlavə, çıxışçıların fotoları da verilmişdir ki, bu da həmin şəxsləri tanımaq, öyrənmək baxımından maraqlıdır.

Qəzetin 46-cı sayının 1, 2, 3, 4, 5-ci səhifələrində Milli Azərbaycan Qurultayının materialları verilib. 5-ci səhifənin sonunda legioner Miskinin «Ey cavanlar» şeiri çap olunmuşdur. Bədii və sənətkarlıq baxımından yüksək olmasa da, tarixiliyinə görə əhəmiyyətli olan həmin şeirdə vətənin azadlığı ideyası əsas götürülmüşdür:

"Sən bir cəsur türk oğlusan, qəhrəman!
Azad elə öz yurdunu düşməndan!"

Qeyd edək ki, 1943-cü ilin noyabrın 6-da Almaniyanın Berlin şəhərindəki «Kayserof» mehmanxanasında keçirilən Milli Azərbaycan Qurultayı haqqında da "Azərbaycan" qəzetində maraqlı məlumatlar verilib. Milli Azərbaycan Qurultayının keçirilməsində əsas təşəbbüskar Ə. Fətəlibəyli idi. Belə ki, o, Almaniyaadakı müxtəlif azərbaycanlı qurumların nümayəndələri ilə danı-

şılardan sonra, həmin qrupların birləşdirilib vahid orqan yaradılması ideyasını Vermaxt qərargahında irəli sürür və bu fikir qəbul edilir (qeyd edək ki, həmin vaxt Almaniya Milli Azərbaycan Komitəsi, Gənc Azərbaycanın Millətçilər Qrupu və digər qruplar vardı). SSRİ-yə və bolşevizmə qarşı yönələcək bu birləşmədən Almaniya dövləti də öz maraqlarına uyğun faydalanmaq istəyirdi. Bu məqsədlə də Almaniya hökuməti Milli Azərbaycan Qurultayının keçirilməsinə şərait yaratdı. "Azərbaycan" qəzetinin isə 1943-cü ildə nəşr edilən 46-cı sayı bütövlükdə qurultaya həsr edilmişdi.

Tanınmış Azərbaycan hərbiçisi, bir zamanlar Gəncə üsyanının başçısı olmuş Cahangir bəy Kazımoğlu kürsüyə qalxıb Milli Azərbaycan Qurultayını açıq elan etmişdi.

Qəzet yazırdı ki, Qurultayda Cahangir bəyin giriş sözündən sonra döyüş meydanından yenicə gəlmiş zabıt Süleymanov söz alaraq, Rəyasət Heyətinin seçilməsini təklif etdi. Rəyasət Heyətinə sədrlik Abbas bəy Atamalıbəyova tapşırıldı və o, kürsüyə qalxıb, qısa, lakin dərin mənalı nitq söylədi.

Abbas bəydən sonra Mayor Ə. Fətəlibəyli çıxış etdi. O, dedi: «Biz çar valilərinə, bolşevik əsarətinə dözmədiyimiz kimi, hər hansı bir millətin hakimiyyətinə də dözməyəcəyik. Azərbaycanı azərbaycanlılar idarə etmiş və yenə onlar idarə edəcəkdir.»

Ə. Fətəlibəylinin məruzəsində "Yeni Azərbaycan"ın quruculuq modeli verilir. O, göstərirdi ki, "Yeni Azərbaycan"da başqa millətlərin də xoşbəxt yaşaması üçün hər cür şərait yaradılacaq. Və bütün qafqazlılar "Yeni Azərbaycan"da özlərini evlərindəki kimi hiss edəcəklər. Ə. Fətəlibəyli məruzəsini bu sözlərlə bitirirdi: "Şübhə yoxdur ki, bütün qafqazlılar son damla qanlarına kimi öz müqəddəs borclarını yerinə yetirəcək və Almaniya ilə birlikdə in-

sanlığın düşməni olan bolşevizmlə mübarizə aparacaq və bütün Qafqaz xalqlarını bolşevik zülmündən azad edəcəklər! Yaşasın azad və müstəqil Azərbaycan! Yaşasın vahid, azad və müstəqil Qafqaz!”.

“Azərbaycan” qəzeti yazırdı ki, Qurultayın axşam toplantısında da çıxışlar davam etdirildi. Berlin nümayəndələrindən Tuqay bəy, Abdulla Babayev, İsrafil bəy, Fuad bəy, Molla Axundov, bölük komandanlarından Orucov, Balakışiyev və SS hissələri adından Bağirov, Əliyev və digərləri çıxış etdilər.

Tanınmış mühacir Fuad Əmircanın çıxışının mətni isə «Azərbaycan» qəzetində belə verilmişdi: *“Daxildə və xaricdə gedən bu amansız mübarizəmizin bir tək ilham mənbəyi vardı: - 28 May!”*

“Azərbaycan” qəzeti yazırdı ki, 1943-cü ilin noyabrın 7-də səhər vaxtı qurultay nümayəndələri Berlin şəhərindəki şəhid əsgər abidəsi üzərinə gül çələngi qoydular. Yüzlərlə legioner, müasir geyimli azərilər ilk qarın düşdü-yünə baxmayaraq, dərin bir hörmət duyğuları içərisində dayandılar.

Qəzet yazırdı ki, Qurultayın 7 noyabr axşam toplantısı daha parlaq və təntənəli surətdə davam etdirildi. Axşam toplantısında bir çox yüksək rütbəli əsgər və xüsusi dəvətililər içərisində general-leytenant Helmic, ober-leytenant Ridel, ober-leytenant Bohme, böyük müfti Əminəl Hüseyn cənabları da vardı.

Qəzet yazırdı ki, sonra Qurultaya dəvət olunmuş mühacirətdə yaşayan qonaqlara söz verildi. Şimali qafqazlılar adından Əhməd-nəbi bəy Maqoma, gürcülər adından Qablina, ermənilər adından Camalyan, Türküstanlılar adından Vəli bəy Qəyyum, İdil-Urallılar adından Şəfi bəy Elmas Milli Azərbaycan Qurultayını hərərətlə təbrik etdilər.

“Azərbaycan” qəzeti yazırdı ki, Milli Azərbaycan

Qurultayının axşam toplantısı Azərbaycanın milli marşı və alman milli himninin xor oxunması və milli oyunların ifası ilə yekunlaşdı.

Milli Azərbaycan Qurultayı azərbaycanlılarda böyük ruh yüksəkliyi yaratmışdı. Onların qurultayda keçirdiyi təəssütratlar legionerlərin nəşr etdiyi «Azərbaycan» qəzetində geniş təsvir olunurdu.

Qeyd edək ki, Berlində Milli Azərbaycan Qurultayının keçirilməsi azərbaycanlıların vahid bir təşkilat ətrafında birləşməsinə ciddi təsir göstərmişdi.

Bundan əlavə, Berlində Azərbaycanın Milli Birlik Məclisinin orqanı olaraq «Milli Birlik» jurnalı da nəşr edilirdi. Aylıq olaraq çap edilən jurnalda (1000 nüsxə tirajla) rəsmi məlumatlarla yanaşı, Azərbaycanın tarixi, müstəqilliyi ilə də bağlı yazılara rast gəlmək mümkün idi. Jurnalın redaktoru Cəlil İsgəndərli, aparıcı müəllifləri Ənvər Qaziyev, Cabbar Məmmədov və Lətif Kərimov idi.

Əlavə edək ki, Azərbaycan legionerlərinin fəallığı ilə ana dilimizdə bəzi kitablar da nəşr edilmişdir. Belə ki, N. Nərimanovun «Bahadır və Sona» əsəri, Ceyhun Hacıbəylinin tərtib etdiyi «Atalar sözü», Lətif Kərimovun «Azərbaycan şe’rləri almanaxı», Cabbar Məmmədovun isə «Azərbaycanda milli hərəkat» (1920-1941-ci illərdə Azərbaycan xalqının mübarizəsinə aid) kitabı nəşr edilmişdi.

Legionerlərin fəaliyyətindən, döyüş şücaətindən bəhs edən yazılara «Signal» jurnalında da rast gəlmək mümkündür. **Jurnalın 4-cü səhifəsində mayor Əbdürəhman Fətəlibəylinin qəhrəmanlığı, döyüş şücaəti haqqında məqalə və onun zabit formasında fotosu verilmişdi.**

MÖVZU 8. AZƏRBAYCAN LEGİONERLƏRİNİN İDEYA-SİYASİ VƏ BƏDİİ İRSİ

1. Ədəbi-bədii yazılar

2. Siyasi yazılar

İkinci Dünya müharibəsi illərində legioner həyatı yaşamağa məcbur olmuş həmvətənlərimiz ədəbiyyat, tarix, incəsənət, mətbuat, müharibədən sonra isə ideologiya, siyasət sahəsində çox zəngin irs yaratmışlar. Şübhəsiz, bu irsi zamanın, dövrün, onların məcbur yaşadıkları mühitin şərtlərindən kənar tədqiq etmək qeyri-mümkündür.

Qeyd olunmalıdır ki, legionerlərimizin məhz bu istiqamətdəki fəaliyyəti haqqında ilk geniş məlumat 1995-ci ildə «Müsavat» jurnalının 5-ci sayında verilmişdir. Sonradan, 2001-ci il-də «Ekspress» və «525-ci qəzet»lərdə legion ədəbiyyatı nümunələri çap olundu. Beləliklə, XX əsr tariximizin, eləcə də XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatımızın böyük bir sahəsinin öyrənilməsi imkanı yarandı.

Şübhəsiz ki, legion irsini Azərbaycan mühacirətindən ayrılıqda təsəvvür etmək qeyri-mümkün olsa da, lakin özünəməxsus xüsusiyyətləri də yox deyildir.

Azərbaycan legionerlərinin mətbu, siyasi və ədəbi-tarixi irsinin yaşadılmasında onların nəşr etdikləri qəzet və jurnalların, broşuraların, məcmuələrin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu mətbu orqanlarda xalqımızın tarixi, ədəbiyyatı, dili təbliğ edilmiş, milli ruh, vətənpərvərlik hissi qorunub saxlanılmışdır.

Legion ədəbiyyatının ilk nümunələrinə 1942-ci ildən Almaniyanın Berlin şəhərində nəşrə başlayan «Azərbaycan» qəzetində rast gəlmək mümkündür. M. Musaza-

dənin (Qarsaleni) redaktorluğu ilə nəşr edilən qəzet toxunduğu əhəmiyyətli məsələlərə və dairəsinə topladığı ədəbi qüvvələrin mədəni, mənəvi əlaqələri qoruyub saxlamasına görə dəyərli idi.

«Azərbaycan» qəzetinin ədəbiyyat səhifəsində legionerlər müxtəlif adlar və təxəllüslərlə öz yazılarını çap etdirirdilər: legionçu Ucadağlı, Bülövlü Əhməd, Əsiri-Şirvani, R. Ümid, legionçu Qurbatzadə, Əsəd Eldost, M. Çələbioğlu, legionçu T. Mustafayev, legionçu Daşqın, H. Əli, legionçu Miskin, legionçu Nəbi, legionçu Miryaqub, legionçu Bəxtiyarlı və s.

Qeyd edək ki, legion ədəbiyyatında əsas başlıca mövzu Vətən həsrəti, Vətən sevgisidir. Bu şeirlərdə və ədəbi nümunələrdə Azərbaycanın həsrəti, doğma yurdu görmək, oraya qayıtmaq istəyi çox təsirli səhnələr yaradır. **Legioner Ucadağlı «Mən»** şeirində bu həsrəti belə ifadə edirdi:

Soruşma halımı vəfalı dostum,
Çünki vətənimdən aralıyam mən.
Uçan durnalarla uçmaq istərəm,
İncə qanadlardan yarılyam mən .

Vətən sevgisi, yurd həsrəti legioner Bülövlü Əhmədin də yazılarında öz əksini tapırdı:

Mən sevirəm milləti, həm vətəni,
Millətim Türk, vətənimdir Azəri!
Şanlı bir ölkədir, yoxdur heç misli,
Hər dürlü səfəsi vardır ölkəmin.

Digər legioner T. Mustafayev isə «Ana» şeirində yazırdı:

Şir kimi girmişəm bu gün meydana,
Soyğunçu bolşevik məhv olsun deyə.
Qoy ağ günəş doğsun Azərbaycana,
Məhəbbət bayrağı ucalsın göyə .

Vətənin azadlığı və istiqlalı mövzusunda legion ədəbiyyatında çoxlu nümunələrlə qarşılaşmaq mümkündür. **Belə nümunələrdən birinə - legioner Yıldırımın «Var bizim ellər» şeirinə diqqət yetirək:**

Yüksələr göylərə ziynətli taxtım,
Açılar bağlanmaz taleyin, baxtın.
Vətən! Yaxınlaşır azadlıq vaxtın,
Parlaq gələcəyin var, bizim ellər.

Legioner Nəbinin şeirlərində isə vətən məhəbbəti, vətən ayrılığı hissləri olduqca emosional və təsirlidir:

Mən sənə qurbanam vətən, sən nə qədər şirinsən,
El bilir, aləm bilir Fərhad mənəm, Şirin sən.
Oylağısən, yurdusan pələngin sən, şirin sən,
Sən mənim ürəyimsən, ürək bəndəsiz olmaz.
Könül vətənsiz olmaz!.

Legionerlərin şeirlərində doğma Azərbaycana həsrət, vüsal ümidləri, vətənin hüsnünü, gözəlliyini tərif elementləri oxunaqlı və poetikdir.

Qeyd edək ki, legionerlərin yaradıcılığında sevgi, məhəbbət duyğulu şeirlər də üstünlük təşkil edir. «**Əsiri-Şirvani**» təxəllüslü bir legioner «**Dağlar qızına**» şeirində yazırdı:

Onsuz da könlümün yarası vardır,
Yəni bir ləkə də vurma, sən gözəl!
Kəsikdir ürəyim, parası vardır,
Dağılar əlində, vurma, sən gözəl!.

Legioner Daşqının «Gözəl qız» şeiri də bu baxımdan oxunaqlıdır:

Nə gözəl çəkibdir kamil sənətkar,
Qaşların bənzəyir yaya, gözəl qız.
Gözlərin göylərin sürəyyasıdır,
Buxağın şux salır aya, gözəl qız.
Qırqovul bəzəkli, tuti dilli sən,

Tovuz yaraşlıq, durna tellisən,
Mina gərdənlisən, incə bellisən,
Heyranam qamətə, böya, gözəl qız!.

Legionerlərimizin ədəbi yaradıcılığında qəzəl janrına da rast gəlmək mümkündür. Legioner şair Şamil Atabəyin «Bu imiş» qəzəli təsirli və ifadəlidir:

Bəxtimin, taleyimin hökmü-qisası bu imiş,
Həm səadətli günün sonda sədası bu imiş.
Bir bəla ilə qərib qürbətə düşdüm, nə edim,
Tanrının mən yazığa rəhmi-rəvası bu imiş.

Sovet İttifaqı Qəhrəmanı olmuş Mehdi Hüseynzadənin legioner həyatı yaşaması bəzi mübahisələrə səbəb olsa da və bununla bağlı Azərbaycan mətbuatında bir çox müxtəlif mövqeli yazılar çap olunsada, onun «Azərbaycan» qəzetində şeirlərinin və bəzi sənədlərin tapılması faktların doğruluğunu sübut etdi.

Mehdi Hüseynzadə şeirlərini «Qürbət zadə» təxəllüsü ilə yazırdı. Müəllifin «Görən olsaydı» şeirində də həsrət, kədər, ayrılıq motivləri üstünlük təşkil edir:

Qərib bir ölkədə təkə qalanda,
Baxıb üfüqlərə ilham alanda,
Acıqlanma mənə yada salanda,
Vətəndə qoyduğum nazlı dilbəri.

Qeyd etdiyimiz kimi, legionerlərimizin bəzilərinin yaradıcılığında felyeton nümunələrinə də rast gəlinir və bir neçə tarixi əsərlərin də yazıldığı haqqında məlumatlar vardır.

Əllinci illərdən başlayaraq isə legionerlərin fəaliyyətində siyasi, mətbu, ideoloji yazılara üstünlük verildi. Türkiyənin Ankara şəhərində «Azərbaycan» jurnalında, Almaniyanın Münhen şəhərində isə eyni adlı dərgidə legionerlər fəaliyyətlərini davam etdirirdilər.

Mayor Ə. Fətəlibəylinin əllinci illərdəki mətbu fəaliyyəti xüsusi olaraq dəyərləndirilməlidir. Məşhur legio-

nerin həmin dövrdəki ilk məqalələrindən biri tanınmış musiqi xadimimiz, böyük bəstəkar Ü. Hacıbəyliyə həsr edilmişdi. Müəllif öz məqaləsini belə adlandırmışdı: «Azərbaycan xalqının böyük oğlu». Ə.Fətəlibəyli məqalədə Üzeyir bəyin Azərbaycan musiqisi tarixindəki mövqeyini yüksək dəyərləndirir və böyük bəstəkarın Sovetlər Birliyində kommunist rejiminin qurbanı olduğunu göstərirdi. Belə ki, 1920-ci ilə qədər «Leyli və Məcnun», «Şah Abbas», «Əsli və Kərəm», «Şeyx Sənan», «Rüstəm və Söhrab» kimi operalar yazan, «Ər və arvad», «O olmasın, bu olsun», «Arşın mal alan» operetalarını hazırlayan Ü. Hacıbəyli Sovet dövründə 1938-ci ilə qədər susmağa məcbur oldu. Üzeyir bəyi isə hər tərəfdən təzyiq altında saxlayırdılar.

Ə. Fətəlibəyli haqlı olaraq qeyd edirdi ki, Sovetlər Birliyində hansı cəhdlər göstərilərsə də, Ü. Hacıbəylinin adını Azərbaycan tarixində, Şərq və Türk-müsəlman musiqisindən ayrı tutmaq qeyri-mümkündür.

Ə. Fətəlibəyli «Sovet təcavüzünün Koreyada məhvi» məqaləsində isə Sovetlər Birliyinin siyasəti tənqid edilməkdədir.

Ə. Fətəlibəyli «**Kommunizm xalqlara həyat təmin edə bilərmimi?**» məqaləsində isə kommunist ideologiyasının mənasızlığını sübuta yetirir. Müəllif göstərir ki, bolşeviklərin marksizmdə diqqət yetirdikləri başlıca xətt proletariatin diktaturasıdır. Burada bütün qalan suallar ona tabe edilmişdir. Proletariatin diktaturası üçün başlıca vasitə sinfi mübarizə və vətəndaş müharibəsidir. Marksə görə proletariatin diktaturasının başlanğıc mərhələsi bütün köhnəni və keçmiş dövlət maşınını dağıtmaq, ikinci mərhələdə isə yeni dünya qurmaqdır. Müəllif göstərir ki, marksizmi əsas götürən Stalin özünün qəddar prinsipləri ilə üzərində qurduğu sosializmdə siniflər mübarizəsini əsas götürür və qeyri-proletar elementləri məhv edir.

Ə. Fətəlibəyli «Kommunizm xalqlara həyat təmin edə bilərmimi?» məqaləsi Sovet gerçəkliyinin tənqidi baxımından dəyərlidir.

Ə. Fətəlibəyli «SSRI-yə qarşı psixoloji müharibə haqqında» olan əsərində isə Qərbi-SSRI münasibətlərini ciddi təhlil edir.

Ə. Fətəlibəyli məqalələrində Sovet dövlətinin siyasətini kəskinliklə tənqid edir, onun iç mahiyyətini göstərirdi. O, «Kreml hürr dünyanın gözü önündə hüriyyəti əleyhinə «Xalqlar» Konqresi çağırırdı» adlı yazısında Moskvanın təşəbbüsü və maddi yardımı ilə 1952-ci ilin dekabrın 12-də Vyanada keçirilən «Xalqların Sülhü Müdafiə» Konfransını «Politbürounun» növbəti oyunu adlandırdı.

Ə. Fətəlibəyli «Sovet-Fin hərbi» əsərində isə sovet dövlətinin bəzi gizli hərbi planlarını açıqlayırdı. Göstərir ki, Qızıl Ordunun Siyasi İdarə müdiri Kremlin tapşırığını ifadə edərək bildirirdi ki, almanlar Polşanı 18 gündə məğlub etdi, biz isə 3 milyon 800 minlik Finlandiyanı bir həftəyə məğlub etməliydik ki, bütün Avropa bizə baş əysin. Lakin bunun əksinə olaraq Sovet qoşunları finlərin qəhrəman müqaviməti ilə üzleşdilər, tezliklə 7-ci ordunun rəhbərliyi də dəyişdirildi. Bu, Sovet Ordusunda ciddi problemlərin olduğunu göstərirdi.

Ə. Fətəlibəyli «Kommunizm - utopiyadır» məqaləsində öz fikirlərini «Proletar diktatorluğu», «Proletarlaşma və dövlət nəzəriyyəsi», «Diamat» bölmələrində qruplaşdırır, geniş təhlillər aparır, kommunizmin nəzəri fikirlərinin mənasızlığını göstərirdi.

Ə. Fətəlibəyli yazılarında Azərbaycan legionerlərinin vətənimizin azadlığı və müstəqilliyi uğrunda döyüşən insanlar olduğunu daima vurğulayırdı.

Azərbaycan legionerlərindən daha çox mətbu fəallıq göstərənlərdən biri də Məcid Musazadə (Qarsalani) idi.

Məcid Musayev – Musazadə (Təxəllüsü Məcid Qarsalani-dir) əslən İsmayılı rayonu Qərsələ kəndindəndir.

Qeyd edək ki, M. Musazadənin mətbu fəaliyyəti çoxsaxəlidir. Belə ki, 1942-1945-ci illərdə Azərbaycan legionçularının «Azərbaycan» qəzetinə başçılıq etmiş M. Musazadə mətbu fəaliyyətini 50-ci illərdən davam etdirməyə başladı. 50-ci illərdəki ilk fəaliyyəti dövründə o, daha çox Azərbaycan folkloru araşdırmalarına, el ədəbiyyatı nümunələrinin nəşrinə üstünlük verirdi.

M. Musazadənin bu dövrdəki mətbu irsi sırasında «Üzeyir Hacıbəylinin «Leyli-Məcnun» operasının 45-ci illərdəninə ithaf edirəm» məqaləsi çox maraqlıdır. Məqələdə o, böyük bəstəkarımız Üzeyir bəyin Azərbaycan mədəniyyəti və musiqisi tarixindəki mövqeyini açıqlayır, həyat və fəaliyyəti ilə bağlı geniş məlumatlar verir.

Onun yaradıcılığında «Azadlıq» radiosunda hazırladığı verilişlər də xüsusi yer tutur. Bu verilişlər içərisində «Azərbaycan Qızıl Ordusunun qurulması və ləğv edilməsi», «Stalin terrorunun qurbanları: Əliheydər Qarayev», «Azərbaycanın Şaumyan fitnəkarlığından qurtulması münasibəti ilə» yazılarının Azərbaycanın XX əsr tarixinin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyəti vardır.

Qeyd edək ki, M. Musazadənin mətbu fəaliyyətində ermənilərin yaratdığı qondarma **«Dağlıq Qarabağ»** probleminə çox sərt münasibət vardır. Onun bu mövzudakı yazıları sırasında «Qarabağın zəngin tarixinə dair» əsəri xüsusilə əhəmiyyətli və dəyərlidir.

Qeyd olunmalıdır ki, M. Musazadənin şəxsi arxivində Qarabağ hadisələri ilə bağlı BMT-nin Baş katibi Peres de Heylərə və Türkiyənin o zamankı prezidenti Turqut Özalə ünvanladığı məktublar da vardır.

M. Musazadənin 90-cı illərdə Azərbaycana göndərdiyi, müəllifi müharibədə həlak olmuş H. Haqverdiyevin

hazırladığı «Nizami» portreti mədəniyyətimizə onun qəlbən bağlılığının nəticəsidir.

Azərbaycan legionerlərindən Fuad Əmircanın da mətbu irsi olduqca maraqlı və zəngindir. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövründə (1918-1920) Azərbaycanın Maliyyə Naziri işləmiş Əbdüloblibay Əmircanın oğlu olan Fuad Əmircan bolşevik ordularının gəlişi ilə 1923-cü ildə Türkiyəyə getmək məcburiyyətində qalır. İstanbulda Qalatasaray məktəbini bitirdikdən sonra əvvəl Parisdə, sonra da Almaniyada təhsil alan F. Əmircan 1941-ci ildə «Təsviri Əfkar» qəzetinin müxbiri olaraq Almaniyada çalışır və elə burada Azərbaycan legionerləri ilə əlaqə saxlayır. F. Əmircanın fəallığı ilə Azərbaycan legionerlərinin «Azərbaycan», «Hücum» qəzetləri və «Milli Birlik» jurnalı nəşr edilir. F. Əmircan 1943-cü ildə Azərbaycan Milli Birlik Məclisi sədrinin müavini seçilir. 1943-cü ilin noyabr ayında Milli Azərbaycan Komitəsinin birinci qurultayında F. Əmircana böyük etimad göstərilir və o, Azərbaycan Milli Komitəsinə Başqan yardımçısı seçilir.

İkinci Dünya hərbindən sonra F. Əmircan müxtəlif mətbu orqanlarda «Dərya» təxəllüsü ilə məqalələrlə çıxış edir. Bu baxımdan onun «Qafqasya» jurnalında yazıları maraqlıdır. F. Əmircan mətbuat sahəsindəki fəaliyyəti ilə yanaşı, yüksək dövlət vəzifələrində də çalışmışdır. Belə ki, o, 1955-1961-ci illərdə Türkiyənin Almaniya səfirliyində mətbuat ataşesi, sonradan isə Ankarada Mətbuat İşləri Komitəsinin direktoru olmuşdur. O, 1961-1974-cü illərdə «Amerikanın səsi» Radiosunun Türkiyə şöbəsinin direktoru işləmişdir. 1974-cü ildə Verner Hoferlə birgə onun «Dünyaya iki baxış» kitabı nəşr edilmişdir.

Azərbaycan legionerlərinin ən fəallarından biri də doktor Məhəmməd Kəngərlidir. Türkiyənin Ankarada şəhərində yaşamış M. Kəngərli mətbuatda çoxlu sayda mə-

qələrlərlə, yazılarla çıxış etmiş, kommunist ideologiyasına qarşı sərt mübarizə aparmışdır. M. Kəngərliyin fəaliyyətinə diqqəti cəlb edən bir mühüm cəhət də onun Azərbaycanın müstəqilliyi mübarizəsində inamlı olması, o dövrdə keçirilən bir sıra konfranslarda fəallıq göstərməsidir.

M. Kəngərli əsasən 1949-cu ilin fevralında qoyulan Azərbaycan Kültür Dərnəyinin fəallıqlarından olmuş, Ankarada bu günə qədər yayınlanan «Azərbaycan» dərgisində çoxlu sayda məqalələrlə çıxış etmişdir.

M. Kəngərli 1951-ci ilin noyabr ayının 30-da Münhendə Şərqi Avropa, Qafqaz və Türkünstan mühacirlərinin keçirdiyi toplantıda iştirak etmiş, digər xalqlarla birgə Azərbaycanı da istismar edən Sovetlər Birliyinin imperia- list siyasətini tənqid etmişdir.

Qeyd edək ki, mühacirətdə yaşamağına baxmayaraq M. Kəngərli yaxın əməli dostları ilə birgə Azərbaycan ictimai-siyasi mühitinə təsir göstərməyə, əlaqələr qurmağa çalışmışdır. Bu əlaqələr vasitəsi ilə onlar M. Ə. Rəsulzadənin əsərlərini, yayınladığı mətbu yazıları müxtəlif vasitələrlə Azərbaycana çatdırırdılar. Tanınmış alimimiz Xudu Məmmədov, şair Bəxtiyar Vahabzadə, rejissor Niyazi, professor Abbas Zamanov və başqaları ilə M. Kəngərli sıx münasibətlər yaratmışdı.

1988-ci ildə ermənilərin Azərbaycana ərəzi və Qarabağ torpaqlarını ələ keçirmək iddiaları xalqda böyük etirazlar doğuranda M. Kəngərli də mətbuatda və keçirilən konfranslarda ermənilərin hərəkətlərini, Sovetlər Birliyi rəhbərlərinin isə ermənipərəst mövqeyini kəskin tənqid etdi. M. Kəngərliyin və digər əqidə dostlarının fəallığı ilə Azərbaycan Kültür Dərnəyi tərəfindən Qarabağ hadisələri ilə bağlı müxtəlif dillərdə bir çox sənədlər, kitabçalar da yayımlandı. Sonralar ingiliscə çap edilən «Dağlıq Qarabağ faciəsi» kitabçası bu mənada əhəmiyyətli idi.

M. Kəngərli əməli dostları ilə öz etirazlarını Avropa Parlamenti Başqanlığına da bildirdi. Belə ki, 1989-cu ildə göndərilən etiraz məktubunda fransız millət vəkili Simon Veymlin ermənipərəst mövqeyi və onun 1989-cu ilin iyulun 9-dan 13-dək Strasburqda keçirilən Avropa Parlamentinin aylıq toplantısında «Qarabağ məsələsinin ermənilərin istəkləri formasında həlli» qərarı kəskin olaraq pislənilmişdi.

1990-cı ilin 20 Yanvar hadisələri ilə də bağlı M. Kəngərli Türkiyə mətbuatında və ictimai-siyasi həyatında fəallıq göstərmişdi.

Azərbaycan mühacirət mətbuatı orqanlarında, daha çox Almaniyada nəşr edilən «Azərbaycan» jurnalında çıxış edən legionerlərdən biri də Şamil Atabəydir. Şamil Atabəy yazılarında Stalin rejimini tənqid edir, sovet dövlətinə sərt münasibətini açıqlayırdı. Ş. Atabəy «Kommunistlərin «ideoloji işləri» məqaləsində isə göstərirdi ki: «Pravda» qəzetinin hər bir baş məqaləsi insanın şəxsiyyətini öldürən, insan vicdanına ləkə yaxan, insanı Kremlin kor bir aləti mənəbünə endirən ən dəhşətli vasitədir».

Qeyd edək ki, legionerlərdən Süleyman Təkinərin də maraqlı ədəbi tənqidi və publisistik yazıları vardır. Bu baxımdan Təkinərin «Sovet Azərbaycanında tənqidlərə hədəf olan bəzi şeirlər üzərində araşdırmalar» adlı yazısı maraqlıdır. Müəllif bu məqaləsində Rəsul Rzanın yaradıcılığında yenilikçi mahiyyəti təhlil etməyə çalışmışdır.

Tanınmış legioner Abay Dağlının ədəbi-bədii yaradıcılığı ciddi maraq doğurmaqdadır. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Türkiyəyə qayıtmağa müvəffəq olan Abay Dağlı vətən, yurd həsrəti ilə şeirlər yazsa da, daha çox dramaturgiyaya meyillənmişdir. Dram əsərlərinin mövzusunun əsasən Azərbaycan və Türkiyə xalqlarının həyatından alan Abay Dağlının «Dədə Qorqud», «Gənc ata»,

«Sakarya qərargahı», «Füzuli», «Natəvan» kimi pyesləri onun böyük istedad sahibi olduğunu göstərirdi.

Onun əsərləri sırasında «Füzuli» pyesi xüsusi yer tutmaqdadır. Bu əsər ilk dəfə 1961-ci ildə Ankarada, ikinci dəfə isə 1968-ci ildə İstanbulda nəşr edilmişdir. Abay Dağlının yaradıcılığının geniş tədqiqi mühacir-legioner ədəbiyyatımızı, şübhəsiz ki, daha da maraqlı edərdi.

Qeyd edək ki, Azərbaycan legionerlərindən İsmayıl Əkbər, Əflan Muğan, Bəşir Əlizadə və digərləri də mühacirət mətbuatımızda müxtəlif yazılarla çıxış etmişlər. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Türkiyədə və Avropanın ayrı-ayrı ölkələrində yaşayan azərbaycanlı legionerlərin çoxu mətbu fəallıq göstərmiş, xalqımızın tarixi, ədəbiyyatı, tanınmış şəxsiyyətləri ilə bağlı məqalələr, əsərlər nəşr etdirmişlər. Bu mənada Azərbaycan legionerlərinin zəngin mətbu və ədəbi irsi ciddi olaraq öyrənilməlidir.

II. İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA MÜHACİRLƏRİN FƏALİYYƏTİ

1945-ci ilin mayın 8-də Berlində Almaniyanın hərbi cəhətdən danışıqsız təslim olması haqqında akt imzalandıqdan sonra ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa və SSRİ qoşunları Almaniya ərazisini işğal etdilər. İyunun 6-da isə Almaniya işğal zonalarında nəzarət mexanizmi barədə dörd dövlətin sazişi imzalandı.

ABŞ-in İkinci Dünya müharibəsindən sonra SSRİ dövləti ilə münasibətlərinin gərginləşməsi Türkiyə ilə yeni əlaqələrinin yaranmasına səbəb oldu. SSRİ-nin başçılığında "sosializm" in Qərbi Avropaya da yayılmasından ehtiyatlanan ABŞ Türkiyəni müdafiə edərək belə bir fikir də bildirmişdi: "Sizin SSRİ torpaqlarında yaşayan milyonlarca soydaşınız və dindaşınız var... Soy və din qardaşlığı ilə onları öz öndərliyiniz altında toplayıb SSRİ-yə qarşı qaldıraraq, ABŞ-in himayədarlığı ilə atalarınızın qurucu Osmanlı imperatorluğu kimi yenidən çox böyük bir dövlət ola bilərsiniz". ABŞ-in Türkiyəni bütün müsəlman ölkələrin "başına keçməyə çağırın" bu fikri Cəmal Kutayın çıxardığı "Millət" dərgisinin 31 yanvar 1946-cı il tarixli 1-ci sayında nəşr edilən bir məqalədə də əksini tapmışdı. Bu məqalədə ABŞ-in Türkiyənin başçılığında "Dünya İslam Birliyi" ideyası ciddi təbliğ edilmişdi.

1945-ci ildə isə Papa XII Pius Noel çıxışında ABŞ-in müsəlmanları Türkiyə liderliyində görmək istəyini bildirərək Amerikanı "Tanrının yer üzündəki tək qüvvəti" olaraq belə dəyərləndirmişdi: "Amerikan milləti parlaq həmlələr yapmaq üçün yaradılmışdır".

Türkiyədə 1943-cü ildə Nəcib Fazilin Baş yazarlığında yayınlanmağa başlayan “Böyük Doğu” (“Böyük Şərq”) dərgisi 1946-dan ABŞ-ın “Dünya İslam Birliyi” ideyasını dəstəkləyirdi.

Türkiyədə 1943-cü ildə qurulan “Nəbioğlu yaym evi” Türkiyə SSRİ-yə qarşı ABŞ-la müttəfiqliyə başladıqdan sonra Amerikanın bu ölkədəki səfirliyinin xəttini yürüdüərək “Soyuq savaş” kitablarını nəşr etməyə başladı. “Nəbioğlu yayım evi” 1947-ci ildə ABŞ-ın sabiq böyük elçisi W. C. Vulittin “Əsil Böyük Dünya” adlı kitabını tərcümə etmiş və türkçə nəşrin ön sözündə yazmışdı: “Dünyamız bir istila, bir zülm ərəfəsindədir. İkinci Dünya savaşının başında Hitler diktatorluğunun yönəltdiyi bu qayə savaş sonuna doğru əfəndi dəyişdirmiş, Sovet Rusiyasına keçmişdir... Stalin dünyanı kommunizm adı ilə fəthetmə sevdəsindədir. Demokrat dünya millətləri, Sovet Rusiyasını dost düşüncələrlə yola gəlmədiyi təqdirdə, onu qüvvət qullanaraq demokrasi karvanına soxacaqdır”.

Qeyd edək ki, ABŞ eyni zamanda digər Qərbi Avropa ölkələrində də din dərslərinin keçirilməsini vacib saymışdır. Fransada ilk vaxtlar buna etiraz edilmiş, millət vəkilləri isə iki qrupa bölünmüşdü. Sonda ABŞ-ın mövqeyi dəstəklənmişdi. Bundan əlavə, İtaliyada, Almaniya, Böyük Britaniyada da ABŞ-ın təzyiqi ilə din dərsləri təhsilə daxil edilmişdi.

İsmət İnönü idarəçiliyindəki Türkiyə ABŞ-ın yardımını ala bilmək üçün 1947-ci ilin fevralında məktəblərdə din dərslərinin keçirilməsi ilə bağlı qadağaları götürdükdən sonra 1947-ci ilin 22 mayında ABŞ Konqresində Türkiyəyə yardım məsələsinə baxılmışdı. 1948-ci ildə isə Milli Təhsil Nazirliyi ilkin məktəblər üçün “Müsəlman uşağının kitabı” adlı bir dərs kitabı da yayınlamışdı.

Eyni zamanda ABŞ-ın Türkiyənin siyasi həyatına da təsiri güclənmişdi. 1950-ci il seçimlərində isə Menderesin Amerikapərəst Demokrat Partiyası İ. İnönünün başçılıq etdiyi Cümhuriyyət Xalq Partiyasından çox səs topladı və qalib gəldi.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra SSRİ ilə Türkiyə münasibətləri “Boğazlar” məsələsinə görə də kəskinləşmişdi. Türkiyə “Boğazlar”la bağlı SSRİ-nin təklifini qəbul etmədi. Digər tərəfdən dünyanın sülhə, barışığa meyilləndiyi bir zamanda SSRİ-nin Avropada gərginliyi saxlaması isə Türkiyənin Qərbə doğru yönəlməsinə də səbəb oldu.

Azərbaycanın tanınmış siyasi xadimi M. Ə. Rəsulzadə də 1947-ci ilin sonlarında Türkiyəyə-Ankaraya qayıtdı. Onun Türkiyəyə qayıtmasına razılığın verilməsində dostu Həmdullah Sübhi Tanrıövrənin də böyük rolu olmuşdu. Həmdullah bəyin Türkiyə hökuməti dairələrində böyük nüfuzu vardı.

M. Ə. Rəsulzadə Türkiyəyə gəldiyi vaxtdan azərbaycanlılara kömək göstərir, Almaniyaadakı dostları ilə yazışır, onların da Türkiyəyə gəlməsinə çalışırdı. Yalnız 1948-ci ildə Türkiyəyə 3680 azərbaycanlı mühacir qayıtmışdı ki, onların da gəlişində M. Ə. Rəsulzadənin böyük rolu vardı.

M. Ə. Rəsulzadə azərbaycanlı mühacirləri bir araya gətirmək, onların yenidən ictimai-siyasi və mətbu fəaliyyətlərini istiqamətləndirmək üçün **1949-cu ilin fevral ayının 1-də “Azərbaycan Kültür Dərnəyi”ni yaratdı.** M. Ə. Rəsulzadə Dərnəyin fəxri Başqanı seçildi. Ümumi rəhbərlikdə isə aşağıdakılar təmsil olundu: 1) Mehmet Altunbəy; 2) Həmid Ataman; 3) Əziz Alpaut.

Azərbaycan Kültür Dərnəyinin Nizamnaməsinin əvvəlinci maddələrində onun nə məqsədlə yaradıldığı belə şərh edilirdi: “Maddə 1 – “Azərbaycan Kültür Dərnəyi”

adı ilə bir dərnək qurulmuşdur. Dərnək siyasətlə uğraşmaz. Mərkəzi Ankaradadır. Şöbəsi yoxdur. Maddə 2 - Dərnəyin qayələri bunlardır: a) Azərbaycanı, onun tarixini, kultürünü yaşatmaq, işləmək və yaymaq; b) kitab, dərgi və qəzet olaraq çap etmək və mədəniyyət yığıncaqları tərtib etmək; c) möhtac azərilərə maddi və mənəvi köməklik göstərmək”.

M. Ə. Rəsulzadənin təklifi ilə “Azərbaycan Kültür Dərnəyi”nin orqanı olaraq “Azərbaycan” jurnalının nəşr edilməsinə qərar verildi. 1952-ci il aprelin 1-də “Azərbaycan” jurnalının ilk sayı çap edildi.

MÖVZU 9. TÜRKİYƏDƏ AZƏRBAYCAN MÜHACİRLƏRİNİN NƏŞR ETDİYİ “AZƏRBAYCAN” JURNALI

1. “Azərbaycan” jurnalının nəşri tarixi
2. “Azərbaycan” jurnalındakı yazıların təhlili

1949-cu ilin fevralında “Azərbaycan Kültür Dərnəyi”nin yaradılmasından sonra ayrıca bir mətbuat orqanının da fəaliyyətə başlamasına ciddi ehtiyac vardı. M. Ə. Rəsulzadə “Azərbaycanın səsini duyuracaq, kommunizmin dünyaya gətirəcəyi fəlakəti anladacaq bir yayım orqanına ehtiyac duyulduğunu” bildirmiş və bu işin reallaşması üçün bütün fəaliyyətini ortalığa qoymuşdu.

Bununla əlaqədar “Azərbaycan Kültür Dərnəyi”nin martın 12-də keçirilən toplantısının 5 sayılı qərarına əsasən jurnalın nəşri vacibliyi bildirilmişdi. **1952-ci ilin aprelin 1-də “Azərbaycan” jurnalı “Birlik-Dirilikdir” başlığı ilə nəşr edilməyə başladı.** Jurnalın birinci sayında “Azərbaycan Kültür Dərnəyi”nin İdarə Heyətinin adından verilən yazısında jurnalın fəaliyyəti belə açıqlanırdı: “... İndi ayda bir dəfə nəşr ediləcək bu dərgimiz vasitəsi ilə dərnəyimizin üç ili aşan çalışmaları haqqında müfəssəl bilgi verəcəyimiz kimi, Anadolu Türklüyünə bunca mənən və maddətən yaxın və qonşu olan Azərbaycan türklüyünün tarixi, ədəbiyyatı, sənəti, teatr həyatı hüsuslarında yurddaşlara mümkün mərtəbə geniş bilgiler verməyə qeyrət edəcəyik”.

Jurnalın Başyazarı Feyzi Aküzüm, məsul müdiri isə Əhməd Yaşad idi. Jurnalın on iki sayı M. Ə. Rəsulzadənin ciddi fəaliyyəti nəticəsində nəşr edilmişdi.

Baş məqalələri isə adətən M. Ə. Rəsulzadə, bəzən Ə. Yurdsevər hazırlayırdılar. Digər yazıların da hazırlanmasında M. Ə. Rəsulzadənin xidmətləri olmuşdu.

“Azərbaycan” jurnalının aparıcı müəllifləri aşağıdakılar idi: Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Kərim Yayıcı, Əhməd Qaraca, Əbdülvahab Yurdsevər, Mirzə Bala Məmmədzadə, Həmid Dönməz, Rəhim Zeynalovlu, Əhməd Cəfəroğlu və s.

Qeyd edək ki, “Azərbaycan” jurnalı mühacirət mətbuatımız tarixində ən uzunömürlüsüdür və hazırda Türkiyənin Ankara şəhərində yayımlanmaqdadır. Jurnalın hazırkı Yazı İşləri Müdiri Tuncər Kirhan, Əlaqələndiricisi isə İsa Yaşar Tezəldir. Jurnal Azərbaycan Kültür Dərnəyinin Yayım orqanı olaraq çıxır. Dərnəyin Başqanı isə tanınmış mücahid və siyasət adamı olan Cəmil Ünaldir.

“Azərbaycan” jurnalının fəaliyyəti tarixini üç dövrə bölmək mümkündür: 1) **Birinci dövr** – M. Ə. Rəsulzadənin sağlığında jurnalın fəaliyyəti (1952-1955-ci illər); 2) **İkinci dövr** – M. Ə. Rəsulzadənin ölümündən sonra 1991-ci ildə Azərbaycanın Müstəqillik Aktını qəbul etməsinə qədər jurnalın fəaliyyəti (1955-1991-ci illər); 3) **Üçüncü dövr** – Azərbaycanın Müstəqillik Aktını qəbul etdikdən sonra çağdaş dövrümüzə qədər jurnalın fəaliyyəti (1991- çağdaş dövrümüz).

Birinci mərhələdə jurnalın tərtibatı çox sadə idi və əsas fərqləndirən bütün saylarında Azərbaycanın xəritəsinin verilməsi idi. 1918-1920-ci illərdəki Azərbaycan ərazisinin xəritəsi belə təqdim edilirdi: “Milli Azərbaycan Cümhuriyyəti xəritəsi”.

1952-1955-ci illərdə jurnalın nəşr edilən saylarında mədəni, tarixi, ədəbi yazılara daha çox yer ayrılırdı. Siyasi mövzuda olan yazılar jurnalda çap edilmirdi. Bu da Türkiyənin o zamankı şərtləri daxilində mühacirlərin

siyasi fəaliyyətlərinin məhdudluğu ilə bağlı idi. Siyasi yazılara biz daha çox jurnalın fəaliyyətinin ikinci dövründə - 1955-1991-ci illərdə rast gəlirik. Bu da Qərb dövlətləri sırasında həm də hərbi mövqe tutan, artıq NATO-nun üzvü olan Türkiyənin də SSRİ-yə qarşı aparılan ideoloji mübarizədə fəallığı ilə bağlı idi.

Jurnalın birinci dövründəki fəaliyyətində daha çox dörd müəllifin yazılarına rast gəlmək mümkündür: M. Ə. Rəsulzadə, M. B. Məmmədzadə, Ə. V. Yurdsevər. Feyzi Aküzüm isə daha çox qəzetin nəşri problemləri ilə məşğul olmuşdur.

Bu illərdə (1952-1955) M. Ə. Rəsulzadənin “Azərbaycan” jurnalında çox əhəmiyyətli məqalələri çap edilirdi. Bu məqalələr mövzu dairəsinə görə də çox rəngarəng idi. Bu sıradan nəzəri, tarixi, siyasi, ədəbi və incəsənət mövzusunda çox dəyərli yazılara rast gəlmək mümkündür. M. Ə. Rəsulzadənin öz sağlığında – 1955-ci ilə qədərki dövrdə jurnalda nəşr edilmiş məqalələri: 1) “Milli Təsənüd”; 2) “İdealistlər, opportunistlər, pozğunçular”; 3) “Azərbaycan memarı Anıtları”; 4) “Azərbaycan davası”; 5) “Ayaz İshaqi mərhum üçün”.

Jurnalda M. B. Məmmədzadənin də çox dəyərli yazıları nəşr edilmişdi: 1) “Milli Kültür inqilabı”; 2) “Azərbaycan-İran konfransı”; 3) Qadınlara hüriyyət”; 4) Qafqasya İslam Ordusu; 5) “Azərbaycan dövlət bankası”; 6) “300 000 köçmən” və s.

Birinci mərhələdə jurnalda maraq doğuran başlıca yazılardan biri Ə. Yurdsevərin “Azərbaycan İstiqlal savaşından səhnələr” əsəridir. Böyük tarixi əhəmiyyət daşıyan bu silsilə əsərə jurnalın əksər saylarında rast gəlmək mümkündür..

Mirzə Bala Məmmədzadənin “Azərbaycan” jurnalında 1954-cü ildə nəşr edilən “İstiqlalın diplomasi cəbhəsi”

məqaləsi də olduqca dəyərlidir. 28 May İstiqlalından sonrakı diplomatik fəaliyyətləri açıqlayan müəllif yazırdı: “Müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin istiqlalını tanıtmğa və müstəvli düşmən qüvvətlərini müqəddəs yurd torpaqlarından çıxarıb atmağa müvəffəq olan ilk diplomatik təşəbbüs, Osmanlı Dövləti ilə imzalanmış iyun 1918-ci il tarixli müqavilə ilə nəticələnmişdi”. Müəllif Osmanlı Türkiyəsi ilə imzalanmış bu müqavilənin xalqımız üçün böyük həyati əhəmiyyəti daşdığını qeyd edirdi. Göstərirdi ki, bu sənədin imzalanmasında M. Ə. Rəsulzadənin və M. Hacınskinin ciddi rolunu olmuşdu.

“Azərbaycan” jurnalında 28 May İstiqlal ilə bağlı İstanbulda keçirilən tədbirlər haqqında da məlumatlar verilmişdir. Azərbaycan Kültürünü Tanıtma Dərnəyinin Başqanı Ə. Cəfəroğlu İstanbulda keçirilən tədbirdə maraqlı çıxış etmişdi.

Qeyd edək ki, 50-ci illərin sonlarında Amerika Birləşmiş Ştatları dövlətinin qəbul etdiyi bir qərarı mühacirlər müsbət qarşılımış və “Azərbaycan” jurnalında təbliğ etmişlər. Belə ki, 1959-cu ilin 22 iyununda senator Douqlas 18 senatorla birgə Amerika senatına bir qərar təqdim etmişdi. Həmin qərarla prezident Eyzenhauerdən 1959-cu ilin iyulunun 3-cü həftəsinin “əsir millətlər həftəsi” elan etmək xahiş olunurdu. Qərar surəti Senat tərəfindən 6 iyulda və Nümayəndələr Məclisində 8 iyulda səs birliyi ilə qəbul edilmiş, prezident Eyzenhauer də bu qərar surətinin tətbiqi mövqeyinə qoyan bəyannaməsini 17 iyulda nəşr etmişdi. Qərar surətində 22 əsir məmləkət arasında Azərbaycan, İdil-Ural və Türküstanın adları da anılmaqda idi. Sovetlər Birliyinə təzyiqli baxımından və rus əsiri digər məhkum millətlər arasında Azərbaycanın hürriyyət və istiqlal haqqının dünyanın ən böyük və qüdrətli bir dövləti tərəfindən dəstəklənməsinin böyük əhəmiyyəti vardı. Bu əslində həmin 22 məmləkətin hüquqi cəhətdən tanınması demək idi. Bu

addım həm də Sovet hökuməti başçısı N. Xruşovun Amerikaya səfəri çərçivəsində atılmışdı. Bu mühüm qərarın qəbulu ilə bağlı ABŞ prezidentinin bəyannaməsi də verilmişdi.

ABŞ prezidentinin bu bəyannaməsi ictimaiyyətdə geniş əks-səda doğurmuşdu. Mühacirlərin böyük fəallıq göstərdiyi “Sovetlər Birliyi Millətlərini Qurtarma Cəmiyyəti” (Paris Bloku) 1959-cu ilin 29-30 iyulunda Münhendə Konfrans keçirmiş və ABŞ prezidentinin məlum bəyannaməsini maraqla qarşılımış və buna uyğun müvafiq bəyannamə qəbul etmişdi.

Qeyd edək ki, azərbaycanlı mühacirlər əllinci, altmışıncı illərdə daha çox beynəlxalq təşkilatların, ABŞ-ın, Qərb dövlətlərinin sovet imperiyasına təzyiqinin artmasına çalışır, təmsil olunduqları antisovet cəmiyyətlərdə fəallıqlarını artırirdilər.

Mühacirlərimiz Azərbaycanın istiqlal tarixi ilə bağlı M. Ə. Rəsulzadənin, M. B. Məmmədzadənin, Ə. B. Yurdsevərin, Kərim Odərin və başqalarının məqalələrini, H. Cavidin, M. Ə. Sabirin, C. Cabbarlının, mühacir şairlərdən Kərim Yayılcının, Rəsul Budağın, Həmid Dönməzin, Teymur Atəşlinin əsərlərini, şeirlərini nəşr etdirirdilər.

1960-cı illərdə qərara alındı ki, “Azərbaycan” jurnalı bundan sonra belə adlanacaqdır: “Azərbaycan aylıq Türk Kültür Dərgisi”. Jurnal o zamana qədər “Azərbaycan aylıq Kültür Dərgisi” kimi nəşr olunurdu. Belə dəyişikliyin səbəbi isə jurnalın bu ad altında Azərbaycan və dünya türklərinin müstəqillik və kultürel məsələləri ilə bağlı olan türkcü və milliyətçi bir yayın orqanı olaraq fəaliyyətinə davam etməsi idi. Jurnalın Başyazarlığı (Baş redaktorluğu – N. Y.) Əbdül Vahab Yurdsevərə, Baş yayın müdirliyi Kərim Alxana (Yayılcıya), məsul müdir-

liyi də Əhməd Yaşada tapşırıldı. Azərbaycanlı mühacirlər 70-ci illərdə də Azərbaycanın İstiqlal tarixinin, ədəbiyyatının təbliği ilə ciddi məşğul olurdular.

1980-ci illərdə mühacirlər "Azərbaycan" jurnalında kommunizm və sovet hökuməti əleyhinə, Azərbaycanda mövcud duruma qarşı kəskin yazılar çap etdirirdilər. Bundan əlavə, Azərbaycan tarixini, görkəmli şəxsiyyətlərimizi təbliğ edən məqalələrə də üstünlük verildi. F. Aktütümün, M. Kəngərlinin, Ə. Qaracanın, C. Ünalın və başqalarının yazılan böyük maraqla qarşılanırdı.

Azərbaycanlı mühacirlər 80-ci illərdə Azərbaycan istiqlal davasını qətiyyətlə yürütdürdülər. Sovetlər Birliyində istismar edilən Azərbaycanın azad yaşamaq haqqını müxtəlif vasitələrlə - jurnal, kitab, radio, toplantı, yığıncaqlarla dünya ictimaiyyətinə çatdırırdılar.

1984-cü ildə mühacirlər böyük öndər M. Ə. Rəsulzadənin anadan olmasının 100 illiyini təntənə ilə qeyd etdilər. Yubiley münasibəti ilə "Azərbaycan" jurnalının xüsusi sayı çap olundu.

1986-cı il mayın 10-da azərbaycanlı mühacirlərin fəallığı ilə Azərbaycan Kültür Dərnəyi Türk Standartlar İnstitutunun konfrans salonunda "Ermənilərin Şərqi Anadoluda və Azərbaycanda yaptıkları qətlə və terror" mövzusunda elmi seminar keçirmişdir. "Azərbaycan" jurnalı seminarla bağlı məlumatlar dərc etmişdi.

Mühacirətdəki azərbaycanlılar hər vasitə ilə Azərbaycan ictimai-siyasi mühitinə təsir göstərməyə, əlaqələr qurmağa çalışırdılar. Türkiyəyə gələn Azərbaycanın tanınmış elm adamlarından bəziləri ilə siyasi işbirliyi razılığına gəlmişdi. Mühacirlər M. Ə. Rəsulzadənin əsərlərini, yayınladıkları mətbu yazıları müxtəlif vasitələrlə Azərbaycana çatdırırdılar.

1988-ci ildən Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı yüksəlməyə başladı. Ermənilərin Azərbaycana ərazi və Qarabağ torpaqlarını ələ keçirmək iddiaları xalqda böyük etirazlar doğurdu. Keçmiş Sovetlər Birliyində tutduqları yüksək mövqelər, xarici ölkələrdə yaratdıqları güclü lobbı erməniləri daha da qızıqsırdı.

Mühacirətdəki soydaşlarımız "Azərbaycan" jurnalında ermənilərin bu hərəkatlarını pisləyən məqalələr yazır, Sovetlər Birliyi rəhbərlərinin ermənipərəst mövqeyinə qarşı çıxırdılar.

Qeyd edək ki, "Azərbaycan Kültür Dərnəyi" "Qarabağ hadisələri ilə bağlı müxtəlif dillərdə bir çox sənədlər, kitabçalar da yayınlamışdı. Sonralar ingiliscə çap edilən "Dağlıq Qarabağ faciəsi" kitabçası bu mənada əhəmiyyətli idi.

"Azərbaycan" jurnalının 90-cı illərindəki saylarından məlum olur ki, 1990-cı ilin 20 yanvar hadisələri ilə də bağlı (bu qırğında 170-ə qədər soydaşımız həlak olmuş, 400 adam isə yaralanmışdı) mühacirətdəki soydaşlarımız Türkiyədə etiraz yığıncaqları keçirmiş, xarici mətbuat orqanlarında geniş əks-səda yaratmışlar.

Qeyd edək ki, mühacirət mətbuatı tariximizdə "Azərbaycan" jurnalı çox əhəmiyyətli rol oynamışdır. Əlli ildən çoxdur ki, Ankarada nəşr edilən jurnal bu gün də "Azərbaycan Kültür Dərnəyi" orqanı olaraq çap olunur, oxucular tərəfindən maraqla qarşılanır.

MÖVZU 10. TÜRKİYƏDƏ "MÜCAHİD", "TÜRK İZİ", "TÜRK YOLU" JURNALLARININ NƏŞRİ

1. "Mücahid" jurnalında Azərbaycan probleminin qoyuluşu

2. "Türk İzi", "Türk Yolu" jurnallarındaki yazılar

1955-ci ilin iyul ayında isə Türkiyədə "Mücahid" jurnalı nəşr edilməyə başladı. Jurnalın sahibi və nəşriyyat müdiri Çingiz Göygöl idi. Jurnal Azərbaycan Kültürünü Tanıtma Dərnəyi və Azərbaycan Yardımlaşma Dərnəyinin yayım orqanı olaraq Ankarada nəşr edilirdi.

"Mücahid" aylıq jurnal olsa da, iki aydan bir çap olunurdu. Başlıca istiqaməti belə idi: "Aylıq ictimai fikir məcmuəsi".

"Mücahid" dərgisi fəaliyyət proqramında aşağıdakı qayəyə üstünlük verəcəyini bildirirdi: "Kommunizm əsarəti altında qalan 60 milyonluq Türkünstan, Azərbaycan, Kırım, İdil-Ural və Şimali Qafqaz türklərinin istismara qarşı apardığı və aparmaqda olduğu hüriyyət mücadiləsini müdafiə etmək, məhkum türk ellərinin coğrafi, iqtisadi və kultürel qaynaqlarını tanımaq və eyni zamanda məhkum türk elləri arasında fikir birliyinin təmininə çalışmaq".

Eyni zamanda jurnalın fəaliyyət proqramında göstərilirdi: "Bu gün xaricdəki Türk mühacirət nəşriyyatında kırımca, azərbaycanca, yakutca, qırğızca, tacıkcə və özbəkca təbirlərinin kırım şivəsi, Azərbaycan türkcəsi və s. kimi təbirlərlə dəyişdirildiyini məmnuniyyətlə görməkdəyiz. Məhkum türklər, istisnasız müsəlman olduqlarından islam aləmindən heç bir zaman ayrılmazlar.

"Mücahid" bu kimi bozğunçularla ağır başlı mücadiləsinə davam edəcəkdir...".

"Mücahid" jurnalının aparıcı yazarları aşağıdakılar idi: Əhməd Cəfəroğlu, Zəki Vəlidü Toğan, Həsən İsmayıl, Mustafa Vəlioğlu, İsmayıl Əkbər, Məcid Musazadə, Əziz Alpaut, Həmid Dönməz və b.

Qeyd edək ki, "Mücahid" jurnalı eyni zamanda müəyyən kitablar da nəşr etmişdir. Həmin kitablar aşağıdakılar idi: 1) Çingiz Göygöl. "Kommunist Rusiya və müsəlmanlar". "Mücahid" nəşriyyatı, N1, Yeni mətbəə, Ankara, 1958, 64 s. 2) Abay Mirzə. "Balam-Balam dastanı". "Mücahid" nəşriyyatı, N2, Ankara, Yeni mətbəə, 1958, 34 s.

Qeyd edək ki, "Mücahid" jurnalı mövzu müxtəlifliyinə görə də seçilən bir jurnal idi. Buradakı yazıları belə qruplaşdırmaq mümkündür: 1) Azərbaycanın mədəniyyət tarixi ilə bağlı yazılar; 2) Sovet və kommunist rejimi əleyhinə olan yazılar; 3) Qafqazla bağlı yazılar; 4) Azərbaycanın istiqlalı ilə bağlı xatirələr; 5) Azərbaycanın tanınmış şəxsiyyətləri və onların fəaliyyətləri haqqında yazılar; 6) Türk dünyasının tanınmış insanları haqqında olan yazılar; 7) Mühacirət və mühacirlərlə bağlı yazılar; 8) Türkiyə ilə bağlı yazılar; 9) İslam dini ilə bağlı yazılar; 10) Ədəbiyyat, şeir.

Məzmun və ideyasına, yeni faktlarla zənginliyinə görə "Mücahid" jurnalında çap olunan aşağıdakı yazıları qeyd etmək mümkündür: 1) Çingiz: "Abay Mirzənin yeni əsəri "Füzuli". 2) Abay Mirzə: "Azərbaycanda yazı dilini sadələşdirmə fəaliyyətləri. 3) Əhməd Cəfəroğlu: "Azərbaycan". 4) Zəki Vəlidü Toğan: "Doğu türkləri üçün Kültür Birliyinin əhəmiyyəti. 5) Çingiz Göygöl: "Türkiyə Cümhuriyyətinin 32-ci ili". 6) Teymur Atəşli: "Milli Azəri şairi Mikayıl Müşfiq". 7)

İsmayıl Əkbər: "1920-ci ildə Azərbaycanda inqilab oldumu?". 8) N. Xəzər: "Sovet Cümhuriyyətlərinə tanınan sözdə haklar". 9) Əkbərağa Şeyxülislam: "Azərbaycan nasıl quruldu?".

"Mücahid" jurnalında Azərbaycan İstiqlal mübarizəsinə geniş yer ayrılırdı. Xüsusən, 28 May İstiqlal və 27 Aprel işğalı ilə bağlı məqalələr həmin hadisələrin ildönümündə ayrıca olaraq fərqlənirdi. Bu mənada jurnalın Baş yazarı Çingiz Göygölnün "Mücahid" in 1957-ci ilin May (yıl-3, say-8) buraxılışında çap edilmiş yazısı diqqətə cəlb edir. Müəllif yazırdı: "Mayın günəşinin Qafqaz səmalarında parladığı 28 May 1918-ci il tarixi Azərbaycan Türklüyünün çar Rusiyasına qarşı uzun mücadilə və mübarizəsinin müvafiq olduğu bir gündür. 28 May Azərbaycan türklüyünün milli şüurunun şahlanaraq, Rus köləliyini yerlə-yeksan etdiyi bir gündür. Azərbaycan milli istiqlal dövrünün təməl daşı 28 May 1918-ci il tarixində atıldı. Geniş hürriyyət və insan haqlarına dayanan istiqlal bəyannaməsi, Azərbaycan milliyyətçiliyinin təməl prinsiplərini təşkil edir".

"Mücahid" in daimi yazarlarından olan Yakuş Hacızadənin "28 Mayıs 1918" ("Mücahid", yıl-3, s.8. Mayıs 1957, s. 4.), Ə. Cəfəroğlunun "28 Mayıs ölkəsi Azərbaycan" ("Mücahid", yıl 5, s. 29, mayıs, 1960), Çingiz Göygölnün "28 Mayıs, 1918", ("Mücahid", yıl-3, s. 14, iyun 1958) - yazılarında 28 May İstiqlalının mənə və əhəmiyyəti açıqlanır.

"Mücahid" jurnalında Azərbaycanın Milli İstiqlalının matəm günü sayılan 27 Aprel işğalı ilə də bağlı geniş materiallar verilir. Ə. Cəfəroğlu "Böyük matəm" adlı məqaləsində yazırdı: "27 Nisan Azərbaycanın yas günüdür. 27 Nisan 1920-də Azərbaycan yalnız düşmən istilasına uğramaqla qalmamış, yalnız bağımsızlığını və

müstəqilliyini itirmiş, eyni zamanda insanlığın və müsəlmanlığın amansız düşməni olan kommunistliyin öldürücü zərbəsinə düşmüş vəziyyətdədir".

"Mücahid" jurnalında 27 Aprel işğalı ilə bağlı Mustafa Vəkiloglundun "Azərbaycanın istilası", Salih Gəncənin "27 Nisanı anarkən" yazıları da çap olunurdu. Bu yazılarda kommunist işğalı pislənir, Azərbaycan xalqının apardığı istiqlal mübarizəsi isə dəstəklənirdi.

1952-ci ilin may ayında Türkiyədə "Türk İzi" jurnalı yayımlanmağa başladı. Jurnal Azərbaycan Milliyyətçilər Dərnəyinin orqanı olaraq nəşr edilirdi. Aylıq olaraq yayımlanan bu jurnalın nəşriyyat müdiri Çingiz Göygöl idi. Jurnalın fəaliyyət proqramı belə müəyyənləşmişdi: "Dərnəyimizin Nizamnaə və Bəyannaməsində göstərilən əsaslar dairəsində milli davalarımızı ümumi ictimaiyyətə duyurmaq və Azərbaycan türk milliyyətçiliyi əleyhindəki cərəyanlarla fikir və basın yolu ilə mücadilə etmək qayəsi ilə "Türk İzi" dərgisini çıxarıq".

"Türk İzi" jurnalı öz yazılarında 28 May İstiqlal və 27 Aprel hadisələrinə də geniş yer ayırmışdı. Bu mənada Mehmet Altunbəyin "28 Mayıs" məqaləsi əhəmiyyətlidir: "Azərbaycan 28 Mayıs, 1918-də ilk Türk Cümhuriyyəti olaraq istiqlalını elan etdi. Bu gün Türk Dünyasının 100 ilə yaxın bir zamandan bəri gözlədiyi ən böyük bir gün idi. Bu gün Azərbaycan türklərinin 100 ildən bəri axan qanlı göz yaşlarının dindiği gündür. Bu gün Azərbaycan tarixinin ən şanlı və müqəddəs günüdür. Bu gün Azərbaycanın üç rəngli ayyıldızlı bayrağının göylərdə yüksəldiyi gündür. Bu gün beş min Anadolu igidinin Azərbaycan istiqlalı uğrunda sevə-sevə qanını axıtdığı və şəhid olduğu gündür".

"Türk izi" jurnalında Çingiz Göygölnün 27 Aprel işğalı ilə bağlı "Matəm günümüz" adlı məqaləsində isə

yazılırdı: “Azərbaycan türklərinin milli haqlarının Bö-yüklərcə qəsb edildiyi bir gün olan 27 Nisan milliyətçi mücahidlərin əhəmiyyətlə üzərində durduqları və durmalarını vacib edən mühüm bir hadisədir. İnsanlıq və mədəniyyət düşməni olan kommunizmin qurmuş olduğu bir müdhiş idarənin bilxassə Azərbaycandakı zərəri hər millətdən çox olmuşdur. Dünya bazarında rəqabət apara biləcək iqtisadi üstünlüyə sahib olan Azərbaycan xalqı məşum 27 Nisan fəlakəti ilə bu gün ac və səfil bir həyat sürməkdədir”.

1966-cı ilin aprelində isə Türkiyədə “Türk Birliyi” jurnalı nəşrə başladı. Jurnalın sonuncu- 47-ci sayı 1970-ci ilin fevralında çap olundu.

Jurnalın sahibi və Baş yayım müdiri Kərim Alxan (Yayıncı), məsul müdiri isə Firidun O. Kuranər olmuşdur. Jurnalın fəaliyyət istiqamətləri belə idi: “Türklük üçün çalışır, aylıq milliyətçi, kəltür və sənət dərgisidir”.

Jurnalda əsasən aşağıdakı müəlliflərin yazılarına üstünlük verilirdi- Kərim Alxan (Yayıncı), İldəniz Qurtulan, M. Haqqı Türəkəul, Çingiz Göygöl, Mustafa Vəkiloğlu, Süleyman Təkinər, Əhməd Cəfəroğlu, İsa Yusif Alptəkin, Məhəmməd Sadiq Aran, Əli Azərtəkin, Səlahəddin Qılınc, Əziz Alpaut, Məhəmməd Əli Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Mirzə Bala Məmmədzadə.

“Türk Birliyi” jurnalı hər ilin 28 mayında və 27 aprel hadisələrində bu mövzularla bağlı ayrıca yazılar çap edirdi.

Jurnalda işğal altında yaşayan türklər, türk birliyi, Rusiya məhkumu türklər haqqında da məqalələrə yer verilirdi. Qeyd olunmalıdır ki, jurnalın hər yazısında M. Ə. Rəsulzadənin və M. B. Məmmədzadənin məqalələrinə rast gəlmək mümkündür.

Qeyd edək ki, Azərbaycan mühacirət mətbuatının tanınmış xadimlərindən olan Məmməd Sadiq Aran da 50-ci illərdə iki jurnal nəşr etməyə başlasa da, bunların heç biri davamlı və uzunmüddətli olmamışdır. **Bu jurnallardan biri “Türk Yolu” adlanırdı. Aylıq nəşr kimi nəzərdə tutulan “Türk Yolu”nun birinci sayı 1951-ci ilin mayın 28-də, beşinci sayı 1953-cü ildə, altıncı sayı 1954-cü ilin 28 mayında, yeddinci sayı isə 1955-ci ilin fevralın 7-də yayımlanmışdı.**

“Türk Yolu” dərgisi öz fəaliyyət proqramını belə açıqlayırdı:

1. “Türk Yolu” milliyətçidir və realist bir yol güdür.
2. “Türk Yolu” kommunist və qara irtica ilə mücadilə edir.
3. “Türk Yolu” türk dünyasının siyasi, coğrafi, ədəbi durumunu aydınlatmağa çalışır”.

Tanınmış tədqiqatçı Səbahəddin Şimşir azərbaycanlı mühacirlərin müntəzəm olmasa da, qısa müddətdə nəşr edilən bəzi məcmuələri haqqında da maraqlı bilgilər verərək yazır: “Bu dövərdə Avropada “Qurtuluş” jurnalı yazı heyəti tərəfindən uzun ömürlü olmayan (1 ilə 4 sayı arasında dəyişən) bir sıra jurnal da yayımlanmışdır. Bu dövərdə yayımlanan jurnallar bunlardır: “Açıq söz” (N1. iyul – avqust 1936; N2. sentyabr 1936; “Kutlu od” (N1. yanvar 1936; N2. yanvar 1937; “Aydın yol” (N1. fevral 1937); “Doğru söz”. (N1. may 1937) N2. iyun 1937; “Həqiqət” (N1. iyul – avqust (1937); “Vətən səsi”. N1. İlk noyabr 1937); “Vətən diləyi” (N1\2. dekabr – yanvar 1937); “Milli Atəş” (N1. dekabr 1938). “Millət andı” (N1. fevral 1938); “Yasamız” (N1. Mart 1938); “İlham qaynağı” N1. May, 1938); “Müqəddəs Odlar ölkəsi” (N1, iyun 1938); “Haqqın səsi” (N1. iyul-avqust 1938); “Dilək”

(N1. yanvar 1939 – N4. aprel – 1939; “Haqq” (N1, may 1939); “Həmlə” (N1. iyun-iyul 1939). (220, 202-226).

Bu məcmuələrdə də Azərbaycan istiqlalı ilə bağlı çoxlu sayda yazılar dərc edilmişdir. Məcmuələrin bəzi sayları isə bütövlükdə 28 May İstiqlalına həsr edilmişdir. Məsələn, “İlham qaynağı” məcmuəsinin 1938-ci ildə Berlində nəşr edilən 1-ci sayı 28 May İstiqlalının ildönümünə həsr olunmuş və burada böyük hadisənin tarixi mənasını, əhəmiyyətini açıqlayan yazılar çap edilmişdi.

Bundan əlavə, 1926-cı ilin oktyabrında fransız dilində də “Azərbaycan” jurnalı nəşr edilmişdi. Ayda bir dəfə nəşri planlaşdırılan jurnalın son səhifəsində, redaksiya qeydində bildirilirdi ki, növbəti say iqtisadiyyata və başqa məsələlərə həsr olunacaq. Jurnalın sonrakı fəaliyyəti ilə bağlı başqa məlumatlar əldə edilməmişdir. Qeyd edək ki, “Qurtuluş” jurnalının da alman dilində bir əlavəsi buraxılmışdır.

Belə əlavələrin nəşri də mühacirlərimizin ciddi fəaliyyət göstərdiyini təsdiqləyir.

Bu mətbuat orqanları bəzi hallarda davamlı nəşr edilməyə də, Azərbaycan tarixi və mədəniyyətini yaşadır, kommunist ideologiyasının təqdim etdiyindən daha fərqli və faydalı məzmununda ictimai fikrə çatdırırdı.

MÖVZU 11. AZƏRBAYCANLI MÜHACİRLƏRİN ALMANİYADA FƏALİYYƏTİ

1. Dövrün ictimai-siyasi mənzərəsi
2. ABŞ-ın Azərbaycan mühacirlərinə dəstəyi
3. Azərbaycanlı mühacirlərin yazışmaları

İkinci Dünya müharibəsindən sonra mühacir təşkilatların birləşib antisovet mübarizə aparmasına getdikcə daha çox ehtiyac duyulurdu. Digər tərəfdən isə müxtəlif ölkələri təmsil edən ayrı-ayrı mühacir təşkilatlarının mövcudluğu və bəzi hallarda bu qrupların daxili çəkişmələrə meyilliyi reallığa çevrilirdi. Bu illərdə bir neçə rus, gürcü, erməni, tatar təşki qurumları ilə yanaşı iki azərbaycanlı təşkilatı da mövcud idi. Təşkilatlardan biri 1924-cü ildən fəaliyyət göstərən Azərbaycan Milli Mərkəzi idi. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Azərbaycan Milli Mərkəzi Ankarada yerləşirdi və Milli Mərkəzin Başqanı M. Ə. Rəsulzadə idi.

İkinci mühacir azərbaycanlı təşkilatı «Azərbaycan Milli Birlik Məclisi» adlanırdı. Təşkilat 1943-cü ildə Berlində yaradılmışdı. Təşkilatın rəhbəri Ə. Fətəlibəyli - Düdənginski idi (sonradan rəhbər C. Hacıbəyli olmuşdu). Başqanlıq Heyətinin üzvləri isə Ceyhun Hacıbəyli, Əkbərağa Şeyxülislam idi. Sonralar Həsənbəy Kərbəlayı, S. Təkinər, Ə. Aranlı, I. Əkbər və Səmrən Məmmədzadə təşkilatın rəhbərliyinə daxil olmuşdular.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra Azərbaycan legionerləri Türkiyədə M. Ə. Rəsulzadənin, Almaniyada isə Ə. Fətəlibəylinin rəhbərliyi altında olan müvafiq qurumlarda fəaliyyətə başladılar.

Qeyd edək ki, Türkiyədəki mühacirlərin bu dövlətdəki mövcud əlaqələri müəyyən problemləri həll etməyə imkan yaratsa da, (əlavə edək ki, burada M. Ə. Rəsulzadənin böyük nüfuzu vardı), siyasi fəaliyyət göstərmək olduqca çətin idi. Odur ki, Türkiyədəki mühacir və legionerlə daha çox mədəni-ədəbi fəaliyyət sahəsinə üstünlük verir, sovet dövləti əleyhinə 20-30-cu illərdəki qədər sərt çıxışlar etmirdilər.

Lakin Qərbi Almaniyada vəziyyət başqa idi. ABŞ dövləti əllinci illərdə sovet dövləti əleyhinə kəskin mübarizəyə başlamış və bu işdə oradakı mühacir və legionerlərin gücündən faydalanır, onlara maddi dəstək də verirdi.

Qeyd edək ki, həmin fəaliyyət rəsmiləşənə qədər Azərbaycan mühacirləri böyük çətinliklərlə qarşılaşmışdılar. Belə ki, sonradan yaradılan «Amerikan Komitəsi»nin etibarını qazanmaq və müəyyən problemləri həll etmək o qədər də asan deyildi. Ə. Fətəlibəylinin bununla əlaqədar Münhendən Parisə - C. Hacıbəyliyə ünvanladığı məktublarda maraqlı məlumatlar vardır. O, yazırdı: «Mənəm əzizim Ceyhun bəy! Sücaət xanımla bu gün görüşməyimə çox sevindim. O, Sizin fikirlərinizi mənə çatdırdı və mənəm tam razıyam. O ki qaldı bizim ümumi işlərimizə, hələ ki, ciddi bir şey yoxdur. 4 ay müddətində danışıqlar apardım, planlar təqdim etdim. Lakin gözləməyi xahiş edirlər. İndi başqa xətlə işləyirəm, əgər bu da alınmasa və onlardan prinsipial razılıq almasam, onlarla əsas məsələlərdə əməkdaşlıq etməyəcəyəm. Burda elə adamlar var ki, kiçik xidmətlərinə görə bir şey ala bilirlər. İlk imkan yaranan kimi Türkiyəyə gedəcəyəm, ailəmdən ötrü, demək olar ki, bərk sarsılışam».

Qeyd etdiyimiz kimi, əllinci illərin əvvəli mühacirlər üçün olduqca ağır dövr idi. Maddi sıxıntılar, ayrı-

ayrı ölkələrdə yaşamaq, təşkilatlanmaq böyük çətinliklər yaradırdı. Eyni zamanda, Amerika və Qərb dairələri legionerlərlə ilk işbirliyinə çalışırdılar. **Ə. Fətəlibəylinin Münhendən C. Hacıbəyliyə göndərdiyi 1950-ci il 29 oktyabr tarixli məktubda maraqlı məqalalara toxunulurdu.** O, yazırdı: «Mən burada Qərbin bəzi nümayəndələri ilə görüşdüm. Onlar bütün planlarımızla tanışlıqdan sonra əməkdaşlığa razıdılar. Amma uzadırlar. Son zamanlara qədər onlar Kerenskinin güclü təsiri altında idilər. Bizdə güclü canlanma vardır. Buraya Şimali-Qafqaz təxəllüslü məsul bir amerikalı gəlmişdi və Əhməd Nəbi-Maqoma ilə, mənimlə və başqaları ilə uzun söhbətlər etdi. O, məsləhət gördü ki, Türk-Qafqaz İttifaqı yaradaq. Biz razılıqla bu təklifi qəbul etdik və Maqoma ilə birgə sxem hazırlayıb ona verdik. Düşünürəm ki, iki-üç aydan sonra cavab olacaq. Bu ittifaq mənim xoşuma gəlir və onun böyük nüfuzu olacaq. Şübhəsiz ki, əsas işləri Milli Komitələr aparacaq və bu qurumlar həmin ittifaqda arxa planda olmayacaqlar. Milli Komitələrlə yanaşı, Qafqaz Komitəsi də mövcud olacaq və hər komitədən 4 nəfər oraya daxil olacaq. Qafqaz Komitəsinin 4 üzvü və Türkünstan Komitəsinin 1 üzvü İttifaqın Rəyasət Heyətini təşkil edəcəklər. Bu Rəyasət Heyətinin Milli Komitə üzvlərindən ibarət olan 4 idarəsi olacaq. Beləliklə, Milli Komitədən kənarında heç bir məsələ həll edilə bilməz. Məlumatınız olduğu kimi, bizim Milli Komitədə Siz, mən, albay Kazım bəy (Cahangir Kazımoğlu - N. Y.) və Atamalibəyov vardır. Sonuncu Çilidə olduğundan fəal iştirak edə bilməyəcək. Milli Komitənin üzvlərinin sayını 10-a qədər artırmalıyıq. Mən hətta ona yaşlı və eavan xadimlərin də siyahısını vermişəm. Siyahıya Timuçinin adını yazmışam. O, məndən xahiş etdi ki, Nyu-Yorkda «Amerikanın səsi»ndə işləmək üçün 6 nəfərin də siyahısını verim. Mənə isə məsləhət bildi ki, hələlik Türkiyəyə

getməyim və cavab gözləyim... Lənətə gəlmiş maddi şəraitə görə, indiyə qədər görüşə bilməmişəm».

Ə. Fətəlibəylinin C. Hacıbəyliyə yazdığı 17 may 1952-ci il tarixli məktubda "Azərbaycan" jurnalının rus dilində olan nəşri ilə bağlı problemlərə də toxunulur: "Əzizim Ceyhun bəy! Sizin məktubu aldım. Sizin yazdığınız hər şeyi yerinə yetirəcəm. "Azərbaycan"ın birinci nömrəsinin rus hissəsinin redaktəsinə öz adımla və məqaləmi daxil edəcəyəm. "Ərizəni" redaksiyanın imzası ilə, yəni mənim B. Karayusuf və Əhməd Xəzər adı altında buraxırıq. İsmayılın imzası da silinməlidir, çünki o, Rəsulzadənin məktubuna cavab verərək yazırdı ki, bəyannamə imzalanmayıb, sadəcə qəbul olunub. Tezliklə türk dilində "Türkeli" çıxmalıdır (Rus dilində artıq çıxıb, həmçinin "Azad Qafqaz" da çıxmışdı). Mən artıq Kanatbayla danışırdım və o, ərizəni həm rus dilində, həm də türk dilində çap etdirdi. Əgər Siz lazım bilsəniz, biz bunların hamısını "Azərbaycan"ın 2-ci nömrəsində də təkrar edə bilərik. Siz burada olanda biz beş dəqiqə ərzində jurnal məsələsini həll etdik və mən bizim qərarımızda qalırım. Sözsüz bizim jurnal türk, fransız və ingilis dillərində çıxmalı idi. Sizin təqdim etdiyiniz və mənim tezliklə təsdiq etdiyim layihə D. L. tərəfindən dağıdılmışdı. Onun bütün oyunları haqqında mən Sizə sonrakı məktubumda yazmışam. Onun hesabatı sadədir: ermənilər 3000 marka alırlar və bunun hesabına onlar hər həftə xəbərci çıxarırlar və 6 nəfər yaşayır. Kanatbay – 4000 marka; iki dildə jurnal çıxarırlar və bütün komitə bunun hesabına yaşayır; Avtorxanov – 5000 marka, jurnal və bütün qəbilə bunun hesabına yaşayır.

Jurnal ilə bizim işimizi Əkbərağa korladı, D. L.-nin sözlərinə görə o deyib ki, hər ay jurnalı çap etməyə bizim gücümüz çatmır və ona görə dövrü olaraq çıxardacağıq.

Buna əsasən, D. L. təklif etdi ki, onun "aylıq orqan" olduğunu xatırlatmayım və nəşr olunduğu ayı göstərməyin və mən belə də etdim. Sonra o, xahiş etdi ki, jurnalın yarısını rus dilində çıxardaq və mütləq "qafqazlılara" cavab verək, çünki onların yazılarını hər yerdə oxuyurlar".

Ə. Fətəlibəylinin C. Hacıbəyliyə ünvanladığı 27 mart 1952-ci il tarixli məktubda isə "Azərbaycan" jurnalının büdcəsi və ayrılan xərclər açıqlanır: "Büdcə məsələsi ilə bağlı mən ona yazdım ki, 6 aylıq əməkdaşlığımız müddətində Siz Azərbaycana 5800 marka ayırmısınız və həmin pula həcminə görə "Qafqaz" jurnalını 2 dəfə üstələyən jurnal nəşr olunub, təşkilatı xərclər ödənilib və bir neçə həmvətənlərimizə, o cümlədən, Şeyxülislamə yardım göstərilib. Ona görə də "birləşənə qədər" bizim təşkilata kömək göstərməmək barəsində heç danışmaq belə lazım deyil. Əgər Siz mənim yaşamaq, poçt-teleqraf xərcləri və həmvətənlilərimin qəbulu üçün aldığım 500 markanı təşkilata kömək hesab edirsinizsə, onda xahiş edirəm bu barədə mənə də deyəsiniz, çünki təşkilat üçün yardım barəsində mən Məclisin bütün üzvlərinə xəbər verməliyəm (yeri gəlmişkən o bədbəxt 500 markanı verməyi dayandırıb).

Qoy Amerika Komitəsi özü milli təşkilatların hər birinin fəaliyyətini nəzərə alaraq onlar üçün büdcə təyin etsin. Əgər onlar bizə büdcə təyin etsələr, biz bunu bütün Məclis üzvlərinə bildirəcəyik və maddələrə görə onu paylaşdıracağıq: jurnallar, yardım, səfərlər. Fondun hansı hissəsinin Parisdə, Türkiyədə və burada olması bizim daxili işimizdir. Bununla bağlı biz Sizinlə asanlıqla razılaşacağıq.

Bir daha qeyd edirəm ki, mən Fransa nəşrinə qarşı deyiləm, mən şad olardım əgər jurnal 10 dildə bir dəfə çıxsaydı, lakin D. L. bunu istəmir və pul vermir. Sonra Siz

əməkdaşlıq haqqında yazırsınız, mən Sizə axı necə əməkdaşlıq edə bilərəm, əgər getmək lazım olsa, onda hamımız bir yerdə, bütün təşkilatla gedərik...

Bu günlərdə D. L. Parisdə olacaq, oradan isə Amerikaya gedəcək, o, mütləq Sizinlə görüşəcək, xahiş edirəm bizim məsələmizi birdəfəlik həll edin. Sözsüz, Sizin hər bir qərarınızı dəstəkləyəcəyəm. Nəzərə alın ki, Sizin təklif etdiyiniz büdcənin məbləği onun boğazından keçmədi və o, müxtəlif "ixtiralar", "uçurumlar", "ziddiyətlər" uydurdu ki, biz onun dediyinə tabe olaq. Avropadakı Məclisin və Parisdə, burada çıxan jurnalların rəhbərliyinə gəldikdə isə, bu işi Siz davam etdirməlisiniz. Ona görə Siz növbə ilə həm burada, həm də Parisdə olmalısınız".

Qeyd edək ki, belə bir vaxtda antibolşevik cəbhənin yaradılmasını vacib sayan Amerikan Komitəsi fəaliyyətə (Amerikanın kommunizm ilə mücadilə Komitəsi) başladı. Amerikan Komitəsinə əvvəl C. Layons, sonradan isə Amerikanın Moskvadakı keçmiş böyük elçisi Alan Gerk başçılıq edirdi. 1952-ci ildən isə Sovet Rusiyasını yaxından tanıyan, Moskvada Amerika ataşesi işləmiş Stevens Komitənin başqanı oldu. Komitə üzvləri arasında tanınmış siyasətçilər çoxdu. Onların arasında aşağıdakı tanınmış adamlar vardı: Çarlz Edison (məşhur Tomas Edisonun oğlu), Vilyam Henri Çemberlin (Amerikada sovet məhkumu millətlərin istiqlal haqlarının müdafiəsi ilə məşhur idi), general-mayor Con-Dean (Moskvada olmuş, «Streync Əlleyinc» kitabı ilə böyük rəğbət qazanmışdı), Nikolas Ruzvelt (yazıçı və diplomat, Amerikanın Macarıstan elçisi olmuşdu) və başqaları.

Amerikan Komitəsi bildirirdi ki, millətlər, xalqlar Sovet hökumətinin diktatorluğu altında qaldıqca, insanların azad və hürriyətində yaşaması mümkün olmayacaq.

Amerikan Komitəsi proqramına müvafiq surətdə fəaliyyətə başladı.

Qeyd olunmalıdır ki, bolşeviklərin süqutundan sonra Rusiyanın hansı formada mövcudluğu ilə bağlı Amerika siyasi dairələrində ikili fikir mövcud idi. Bir fikrin tərəfdarları düşünürdü ki, bolşeviklərin süqutundan sonra Rusiya parçalanacaq, yoxsa rejim dəyişməklə, bütöv Rusiya qorunub saxlanacaq? Amerika ictimaiyyətində o dövrdə Amerikada yaşayan mühacir rusların təsiri ilə Rusiyanın bolşevik rejimindən bir bütün halında qurtulması fikrini dəstəkləyənlər çox idi. Mühacir rusların bu «şovinizist» fikirlərinin qəti yürüdücüsü A. Kerenski və S. Melqunov idi. Amerikan Komitəsi 1917-ci ildə Rusiyada Fevral-burjua inqilabından sonra müvəqqəti hökumətə başçılıq etmiş, indi isə mühacirətdə yaşayan A. Kerenskiyə daha çox etimad göstərirdi.

Amerikan Komitəsinin yardımı ilə 1951-ci il yanvarın 16-da bir çox rus partiyalarının iştirakı ilə Füs-sen konfransı keçirildi. Konfransda mühacir ruslar yalnız Rusiyanın ərazi bütövlüyünün qorunması şərtilə qeyri-rus təşkilatları ilə işbirliyini mümkün saydılar.

Bu işin davamı olaraq yenə Amerikan Komitəsinin yardımı ilə 1951-ci il avqustun 28-də Qərbi Almaniyanın Ştutqart şəhərində mühacir ruslar konfransı keçirildilər. Bu konfransda onlar Rusiya Millətlərinin Qurtuluş Şurası yaradılmasına qərar verdilər. Bununla bərabər, Rusiyadakı milli azlıqların da nümayəndələrini bu Şuraya cəlb etmək məqsədi ilə bir Büro da yaradılmışdı.

Vəziyyəti belə görən M. Ə. Rəsulzadə Amerikan Komitəsinə ciddi tənqiddə başladı. Qeyri-rus xalqların uzun illər idi ki, apardığı qurtuluş davasına etinasız yanaşan mühacir rus təşkilatlarının maliyyələşdirilməsini düzgün olmayan hərəkət adlandırdı. Vəziyyətin getdikcə gərgin-

ləşdiyini, keçmiş mühacirlərin güclü etirazlarını hiss edən Amerikan Komitəsi rus mühacir təşkilatlarına qeyri-rus mühacir təşkilatları ilə işbirliyinin vacibliyini bildirmişdi.

Bunun davamı olaraq 1951-ci il noyabrın 7-də Qərbi Almanıyanın Visbaden şəhərində beş mühacir rus təşkilatının (1. «Rusiyanın hürryyəti üçün mücadilə birliyi». 2. «Milli Əmək Birliyi». 3. «Rus Xalq Hərəkatı». 4. «Xalqın hürryyəti üçün mücadilə cəmiyyəti». 5. «Rusiya xalqlarının qurtuluşu üçün mücadilə birliyi») və beş də rus olmayan millətlərə mənsub təşkilatın nümayəndələrinin iştirakı ilə konfrans keçirildi.

Konfransda çıxış edən A. Kerenski «Bölünməz Rusiya» fikrini müdafiə edirdi. Qeyri-rus mühacirlər isə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının insan haqlarına aid prinsiplərinə üstünlük verirdilər. Konfransın yekunu kimi bir bəyannamə imzalandı. Bəyannaməni azərbaycanlı təmsilçilər də imzaladılar.

M. Ə. Rəsulzadə A.Kerenskinin hansı fikirlərlə fəaliyyət göstərdiyindən məlumathı olduğuna görə onun başçılıq etdiyi rus təşkilatı ilə bircə işin əleyhinə idi. Kerenski «Bölünməz Rusiya»nın qəti tərəfdarı idi və hələ 20-ci, 30-cu illərdən bu mübarizəsini davam etdirirdi. 1930-cu ildə Kerenskinin «Gün» məcmuəsində (№60) «Rus xalqı üzərində diktatura» adlı məqaləsi çap edilmişdi. Və elə həmin ili M. Ə. Rəsulzadə «Odlu Yurd» dərgisində Kerenskiyə «Nə göbrə, nə də məlzəmə» adlı cavab məqaləsi nəşr etdi (195, 184-190). M. Ə. Rəsulzadə məqalə-məktubda Sovet İttifaqındakı türk respublikalarının istiqlal və azad dövlət qurmaq istəklərinə istehza ilə yanaşan Kerenskini tənqid etdi. O, Kerenskini xalqların apardığı milli-azadlıq hərəkatının mahiyyətini anlamağa çağıraraq yazırdı: «Biz həmişəlik olaraq cənab Kerenskiyə bildiririk ki, heç bir «separatizmdən», «Rusiyanın bölünməsi»ndən söhbət

gədə bilməz. Bizcə bu söz tamam başqa anlamda işlədilir: birincisi, öz ölkəsini xarici işğaldan qurtarmağa yönəldən xalq hərəkatını «separatçı» adlandırmaq düzgün deyildir».

Lakin mühacirlər Avropa ölkələrində ciddi problemlərlə qarşılaşırdılar. Bəzi hallarda təhqir olunur, həbs edilir, hüquqsuz bir vəziyyətdə yaşayırdılar. Qeyd edək ki, Amerikada və Qərb ölkələrində yaşayan legionerlərin, Sovet İttifaqından qaçqın düşmüş şəxslərin hüquqlarının qorunması ilə SSRI xalqlarının azadlığı üzrə "Amerikan Komitəsi" daha çox maraqlanırdı. Həmin komitə 1951-ci ilin fevralın 8-də ABŞ-ın Delaver ştatında yaradılmışdı.

Bir neçə aydan sonra təşkilatın adı dəyişdirilib belə adlanmışdı: «Amerikanın Rusiya xalqlarını Qurtuluş Komitəsi». 1953-cü ilin martında isə Komitənin sədri vitse-admiral Lesli K. Stivens bildirdi ki, təşkilat bu gündən sonra belə adlandırılacaq: "Amerikanın Bolşevizmdən Qurtuluş Komitəsi". Təşkilatın belə adlandırılmasının, şübhəsiz, müxtəlif səbəbləri vardı. Admiral Stivens açıqlayırdı ki, ayrı-ayrı rus olmayan mühacir qrupları «Rusiya xalqları» sözünə etiraz edir və müstəqillik hüquqlarının pozulması kimi anlayırlar.

Bunları nəzərə alıb, həmin qrupları bir araya gətirmək üçün «Rusiya xalqları» və «Sovet İttifaqı xalqları» adlarından imtina edilərək "Bolşevizmə qarşı mübarizənin Koordinasiya Mərkəzi" adlandırıldı. Stivensin müraciəti bu sözlərlə bitirdi: «Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası, «bolşevik» sözündən uzaqlaşmaq üçün yeni bir cəhd göstərmişdir. Lakin o, bununla heç kimi aldadı bilməz. İstər SSRI-nin daxilində, istərsə xaricdə gözəl başa düşürlər ki, beynəlxalq sui-qəsdçilər tərəfindən yaradılıb bolşevizm adı ilə tarixə düşən bu nifrətəlayiq sistem bundan sonra da bu adla qəbul ediləcəkdir. Amerikan Komitəsinin, eləcə də Koordinasiya Mərkəzinə toplaşan

mühacirlərin məqsədi Sovet İttifaqının hazırkı ərazisini bu lənətlənmiş addan xilas etməkdir.

Əllinci illərdə mühacirlərin fəaliyyəti getdikcə genişləndirdi. 1952-ci ilin oktyabrın 16-da Münhen şəhərində dörd rus siyasi təşkilatı ("Xalqların sərbəstliyi üçün çalışanlar", "Rusiya Xalq hərəkatı", "Rusiya Millətlərini Qurtarma Savaşı Birliyi", "Sərbəst Rusiya üçün Savaşanlar Birliyi") və "SSRI Birliyindən rus olmayan beş milli təşkilat: (Azərbaycan Milli Birlik Komitəsi, Ermənistan İstiqlalı üçün Savaşanlar Birliyi", "Gürcüstan Milli Şurası", "Şimali Qafqasya Milli Birliyi SKANO", "Türküstan Qurtuluş Komitəsi Türkel") müştərək bir ictimai qurum - «Bolşevizmə qarşı Koordinasiya Mərkəzi»ni yaratdılar.

Koordinasiya mərkəzini yaratmaqda məqsəd diktatorluq rejiminə qarşı mübarizə aparən orqanları birləşdirmək idi. Başlıca məqsədi isə belə idi: SSRI Birliyində yaşayan millətləri kommunist diktatorluğundan qurtarmaq, millətlərin arzularına uyğun demokratik cəmiyyət qurmaq.

Belə bir vaxtda 1952-ci ilin avqustun 5-də Amerikan Komitəsinin sədri admiral Alan Q. Kerk Birləşmiş Millətlər Təşkilatı İnsan Hüquqları Komissiyasının sədri xanım Yelenora Ruzveltə müraciət edib Sovet İttifaqından olan antikommunist qaçqınları himayəyə götürməyi xahiş etdi.

Şübhəsiz ki, belə müraciətlərin təsiri artır, mühacirlərə olan münasibət də yaxşılaşdı.

MÖVZU 12. ALMANİYADA AZƏRBAYCANLI MÜHACİRLƏRİN NƏŞR ORQANLARI VƏ ONLARIN KİV-DƏ FƏALİYYƏTİ

1. "Azərbaycan" jurnalının nəşri
2. "Azərbaycan" jurnalındakı yazıların təhlili

Əllinci illərdən başlayaraq «Amerikan Komitəsi» ay-ayrı mühacirlərin yaratdığı təşkilatları, xüsusilə mətbu orqanları maliyyələşdirirdi. 1951-ci ildə Münhendə «Azərbaycan» jurnalının ilk sayının nəşri mühacirləri və legionerləri çox sevindirmişdi. Bu münasibətlə mühacirlərin redaksiyaya göndərdiyi təbrik məktubları çox maraqlı idi. Mühacirlər yazırdılar: «Çox hörmətli redaksiya! Vətənimizin adını daşıyan jurnalın ilk sayını aldıq. Oxuyub çox məmnun qaldıq... Azad və müstəqil Azərbaycana eşq olsun! Hörmət və şərəflə: Atabəy Şamil, Tahir Heydərzadə, Səfər Ağaoğlu, İsmayıloğlu, Həsən Əziz. Münhen. 30.03.1952.

Eyni zamanda, Ə. Fətəlibəyli Ceyhun bəyə göndərdiyi məktublarda «Azərbaycan» jurnalının nəşri ilə bağlı çətinliklərin olduğunu qeyd edirdi. Göstərirdi ki, maddi imkansızlıqdan jurnalın 2-ci sayını nəşr etmək çətinləşib. «Amerikan Komitəsi» isə maddi yardımı reallaşdırmamışdır. Hətta buradan Noy-Ulm şəhərinə getməyə də pul yoxdur. Lakin, mövcud imkansızlığımıza baxmayaraq, jurnalın növbəti sayını nəşr etdirəcəyik.

Lakin, Azərbaycan təşkilatları arasında fikir ayrılığının və müxtəlif yanaşmaların olması bu yardımların alınmasında çətinlik yaradırdı. Ə. Fətəlibəylinin 1952-ci ilin martın 27-də C. Hacıbəyliyə göndərdiyi məktubda bu

problemlərin geniş şərhi verilirdi.

«Azərbaycan» jurnalını «Amerikan Komitəsi» maliyyələşdirsə də, burada ciddi problemlər yaranırdı. Mühacir və legionerlər arasında ziddiyyət və anlaşılmazlıqların olması bəzi hallarda onlara ayrılan maliyyə fondlarının azalmasına gətirib çıxarırdı.

Ə. Fətəlibəylinin C. Hacıbəyli ilə yazışmalarında «Azərbaycan» jurnalının fransız dilində nəşrinə də çalışmaları qeyd olunurdu. Təəssüflər ki, Amerikan Komitəsinin nümayəndəsi jurnalın fransızca nəşrinə maraq göstərməyib bildirmişdi: «Əgər Hacıbəyli Parisdə yaşamasaydı və fransız dilini bilməsəydi, onda o jurnalın fransızca da nəşrinə ehtiyac qalmazdı».

Jurnalın Baş redaktorları Ceyhun Hacıbəyli və Əbdürrəhman Fətəlibəyli idi. Jurnal iki dildə nəşr edilirdi: Azərbaycan və rus. Qeyd edək ki, jurnalın hər iki redaktoru həm də rus təhsilli idilər. Ceyhun bəy Sankt-Peterburqda, Əbdürrəhman bəy isə Moskvada rus dilində təhsil almışdılar.

«Azərbaycan» jurnalının başlıca fəaliyyət proqramı – mövcud Sovet rejiminə qarşı təbliğat işləri aparmaq, kommunist ideologiyasının «çürüklüyünü» və bəşəriyyətə ziyanlı olduğunu göstərmək idi. Jurnalı ABŞ dövləti maliyyələşdirdiyindən həmin ölkənin yürütdüyü siyasət əsas xətt olaraq götürülürdü. Jurnal öz fəaliyyətinə görə daha çox siyasi xarakterli idi. Jurnalın rus və azərbaycan variantlarında nəşr edilən yazıların çoxu eynilik təşkil edirdi. Bəzi saylardakı yazılarda az olaraq müxtəliflik vardı. Təbii ki, jurnalda nəşr edilən yazılarda Azərbaycan problemlərini ictimaiyyətə çatdırmağa daha çox üstünlük verilirdi.

Jurnalda aşağıdakı müəlliflərin yazılarına daha tez-tez rast gəlmək mümkündür: C. Hacıbəyli, Ə. Fətəlibəyli, Əziz Alpayt, Şamil Atabəy, Məcid Musazadə.

Jurnalda nəşr edilmiş bəzi yazıların başlıqlarına diqqət edək: 1) «Visbadəndən – Ştarnberqə» (C. Hacıbəyli); 2) «Azərbaycan ekonomisinin bir baxış» (Haydar Novruz); 3) «Azərbaycan partizanlarının bolşeviklərə qarşı savaşı» (M. A. Qarabağlı); 4) «Hürr müsəlmanlar sovet imperializmi əleyhinə mübarizəyə çıxırlar» (Qulam Azəri); 5) «Stalin nədən öldü» (Şamil Atabəy); 6) «Stalinin məzarı üstündə tikanlı kollar» (Osman Cəfəroğlu); 7) «Sovet-Fin hərbi» (Ə. Fətəlibəyli); 8) Qızıl Ahtapot) (Ə. Alpayt); 9) «Ədəbiyyat səhifəsi» (toplayanı: Məcid Musazadə); 10) «Şamaxı məhkəməsi» (C. Hacıbəyli); 11) Koordinasyon Mərkəz» (C. Hacıbəyli); 12) «Azərbaycan xalqının böyük oğlu» (Ə. Fətəlibəyli); 13) «Hacı İlyas» (Rıza Tağı); 14) Belələrinə Allah islah eyliyə» (Şami); 15) «Üzeyir Hacıbəylinin «Leyli və Məcnun» operasının 45-ci ildönümünə ithaf edirəm» (Məcid Musazadə); 16) «Tariximizi biləlim» (Ə. A. Şeyxülislam); 17) «Sovet antisemitizmi» (K. Azəri); 18) «Kreml, hürr dünyanın gözü önündə, hüriyyət əleyhinə «xalqlar» kongresi çağırırdı» (Ə. Fətəlibəyli); 19) «İran nefti və sovetlər» (Rüstəm Məmmədşadə); 20) «Vətəndən xəbərlər» (Qürbət Cəfər); 21) «SSRİ-yə qarşı psixoloji müharibə» (Ə. Fətəlibəyli); 22) «Kommunizm xalqlara həyat təmin edə bilərmə? (Ə. Fətəlibəyli); 23) «Qafqaz imperializm qarşısında» (C. Kazimbəy); 24) «İkinci mərhələ» (Ceyhun Hacıbəyli); 25) «Sovet tacavüzünün Koreyada dağıdılması» (Ə. Fətəlibəyli); 26) «Müqəddəs vəzifə» (İsmayıl Əkbər); 27) Çəkada gördüklərim» (Rıza); 28) «Sovet məktəblərində» (Qadir); 29) «Azərbaycan davam edir» (C. Hacıbəyli); 30) Hürr Dünya türk xalqlarını sovetlərin zülmündən qurtarmalı»

(C. Hacıbəyli); 31) “Yaşasın Atatürk” (Ə. Fətəlibəyli); 32) “Avraam Linkolnun bayrağı altında Vahid Azad Dünya uğrunda” (Ə. Fətəlibəyli); 33) “Azərbaycan xalqına hesabat” (Vətənin azadlığı uğrunda onun oğullarının mübarizəsi haqqında Ə. Fətəlibəylinin 1943-cü ilin 6 noyabrında Azərbaycan Konqresindəki məruzəsi); 34) Sovet yaltaqlığının yüksək dərəcəsi” (M. Musazadə).

“Azərbaycan” jurnalında Azərbaycanın azadlığı, müstəqilliyi ilə bağlı çoxlu sayda yazılar, məqalələr nəşr edilirdi.

“Azərbaycan” jurnalının 1-ci sayında (1951-ci il, N1) Ceyhun Hacıbəylinin Baş məqaləsi verilmişdi. Məqalə belə adlanır: “Azərbaycan davam edir”. Əslində proqram xarakteri daşıyan bu məqalədə C. Hacıbəyli yazırdı: “Bundan 32 il əvvəl idarə etdiyim milli “Azərbaycan” qəzetimizi istəklə qardaşım Üzeyirə həvalə edərək, yeni bir vəzifə ilə Avropaya gəldik. Yeni təşkil etdiyimiz Azərbaycan dövlətini, başqa mədəni millətlər və Sülh Konfransına toplanmış dövlətlər rəsmi surətdə tanımaqla misyonumuzun üç ay sonunda bitəcəyini zənn edirdik.

Parisə gələr-gəlməz yenə “Azərbaycan” adında fransızca olaraq aylıq bir bülleten nəşr edərək, Avropa ictimaiyyətini məmləkət və millətimizə dair türlü məlumat verərək aydınlaşdırdıq. Bu bülleteni 11 nüsxə çıxara bildik.

Gərək biz və gərəkçə vətəndə qalanlarımız üç ay müddətin uzanması sonucunda günləri çox uzun görürdük. Bilmirdik ki, bir çoxumuz gözəl vətənimizi bir daha görməyəcəyik.

Şimaldan gələn qara dalğa torpağımızı silib süpürdü. Nəcib Azərbaycan – türk milləti yabançı bir düşmənlə əlinə keçdi. 27 nisan faciəsinin təfərrüatı gələcək Azərbaycan tarixində qara bir səhifə tutacaq. O faciənin təhlilinə

vətəndə başlamaq üzrə indilik açıq yaramızı qurdalamağı özümüzdə rəva görmədiyimizdən sükut edirik.

Məqsədimiz milli birliyi qurmaqdır və birlik mühacirətdə başlamalıdır. Bütün azərbaycanlıları istisnasız olaraq bu birliyə dəvət edirik.

Zatən Azərbaycan başlanğıcda həmin birliyin simvolu idi. “Azərbaycan” bir firqənin, bir sinfin və ya bir təşkilatın orqanı deyildi. “Azərbaycan” milli bir orqan idi və fələn rəsmi hökumət mövqeyini rəy və mülahazatını izhar edəcəyinə, öz yolunu sərbəsrəcəsinə cızıb öz qənaətini bəyan edirdi.

Bu xüsusda, vaxtında nəşriyyat işləri ilə məşğul olan nazirlərimizdən rəhmətlik Nəsim bəyin geniş nəzəriliyini, təbiətinin nazikliyini və ona məxsus xüsusiyyətini hörmətlə analım. Özü partiya üzvü olduğu halda hökumətin rəsmi orqanını partiyaçı olmayan bir şəxsə həvalə etməsi həddizatında bir simvolik jest idi. Onun üçün millət firqənin önündə gedirdi. Halbuki indiki firqəçilər bəzən firqə təəssübünü o qədər irəli götürdülər ki, milləti adətə unudular.

Biz heç bir firqə əleyhinə deyiliz. Həddi-buluğa yetmiş bir millət içərisində türlü cərəyanlar ola bilər. Biz bu cərəyanların gəlişməsinə və vətənimizə faydalı olmasını yurdumuzun quruluşundan sonra ancaq düşünə bilərik. Mühacirətdə bizi düşündürməsi lazım gələn və bizi düşündürən ancaq və ancaq gözəl yurdumuzun qurtuluşu olmalıdır.

Bu qurtuluşu qolaylaşdırmaq və bu məqsədlə uğraşmaq hər bir Azəri cocuğu və ya fərdi üçün müqəddəs bir vəzifədir. Bu yolda hər bir vəsilədən istifadə etməliyik, çünki millətimiz böyük bir təhlükə içində yaşayır.

Sonuncu müharibə zamanında “Azərbaycan”ı namuslu gənclərimiz: Məcid Qarsalan və dostları əhya etmək istədilər. Cəbhə ilə idarə arasında, tufənglə qələmi cəmi zamanda daşıyan övladımız bu yolda yaxşılığa çalışdı

və müəyyən müvəffəqiyyətlərə nail oldu. Böyük babasının prinsiplərini istimal edərək heç vaxt itirmədi. Yurdumuzdan gələn bu gəncləri və verdikləri qurbanları, tökdükləri qanları hörmətlə analıq.

Hər halda Milli Birlik Məclisi heç bir firqə üçün çalışmır. Onun yalnız bir hədəfi və və bir məfkurəsi var: Yurdumuzun qurtuluşu! Azəri Türklərini bu gün bir-birindən ayıran proqram məsələsi deyil, onları ayıran psixoloji bir amildir ki, təəssüf ki, əlaqəli zəvət o nöqtəni anlamırlar və anlamamazlıqla da Azəri-Türklərini müxtəlif zümrələrə bölürlər.

27 nisan fəlakətinin amillərini unutmaq. Gözəl vətənimizi firqəçiliyin hızlanması yıxdı, uçuruma sürüklədi. Firqə təssübü bir millətin birliyini daima pozar.

Təbii bir firqə daxilində namuslu, istedadlı ünsürlərin də mövcud olduğu inkar edilə bilməz. Biz bütün vətəndaşlarımıza hörmət və sevgi bağlarıyla bağlıyıq.

Onun üçün bu gün gərək firqəçi və gərəkse müstəqil və firqəsiz Azəri-Türklərinin hamısını üç rəngli bayrağımız altında toplanıb hamımız bərabər bir yerdə vətənimizin qurtarılması uğrunda çalışmağa dəvət edirik.

Azərbaycan davam edir”.

“Azərbaycan” jurnalındaki yazıları belə qruplaşdırmaq mümkündür: 1) Amerika Koordinasiya Mərkəzinin fəaliyyəti ilə bağlı məlumatlar, məqalələr; 2) Azərbaycanın mədəniyyəti, tarixi, ədəbiyyatı və incəsənəti ilə bağlı məqalələr; 3) Azərbaycanın istiqlalı ilə bağlı yazılar; 4) Sovet dövlətinin ideolojisini və siyasətini tənqid edən yazılar; 5) Ədəbi yazılar – şeir, hekayə, pyes; 6) Mühacirlərə rarası konfliktlərlə bağlı yazılar; 7) Azərbaycanla bağlı yazılar; 8) Redaksiyaya gələn məktublar.

**Birinci qrupa aid olan yazılar iki formada və-
lirdi:** 1) Ümumi informasiyalar olaraq, müəllifsiz; 2) Müəllif yazıları, hadisələrə ümumi münasibət.

Bu qrupa aid olan məlumatlar əsasən “Antibolşevik Mübarizə Koordinasiya Mərkəzi”nin fəaliyyəti ilə bağlı idi. ABŞ dövlətinin yaratdığı bu mərkəz birbaşa mühacirlərlə işləyir və onların fəaliyyətini koordinasiya edirdi. Mühacirətdə fəaliyyət göstərən həm rus, həm də qeyri-rus mühacir təşkilatları arasında ciddi fikir müxtəlifliyinin olması “Koordinasiya Mərkəzi”ni narahat edirdi. Xüsusən, “Rusiyanın bölünməzliyi” ideyası ilə çıxış edən Kerenski tərəfdarlarına qarşı qeyri-rus mühacir təşkilatları sət münasibət bəsləyirdilər. Belə bir vəziyyətdə “Koordinasiya Mərkəzi” tez-tez mühacir təşkilatlarını bir araya gətirmək məqsədi ilə tədbirlər, konfranslar, görüşlər keçirirdi. Almanyanın Ştarnberq, Füssen, Visbaden konfransları həm də məhz bu məqsədlə keçirilirdi.

Birinci qrupa aid olan mövzuda müəllif yazıları ilə daimi olaraq çıxış edən Ceyhun Hacıbəyli idi. C. Hacıbəylinin aşağıdakı məqalələrində mövzu ilə bağlı maraqlı fikirlər açıqlanırdı: 1) “Koordinasiya Mərkəz”; 2) “İkinci mərhələ”; 3) “Visbadendən – Ştarnberq”.

Bu məqalələrdə C. Hacıbəyli “Koordinasiya Mərkəzi” fəaliyyətinə və keçirilən tədbirlərin əhəmiyyətinə obyektiv münasibətini bildirirdi.

Qeyd edək ki, “Azərbaycan” jurnalında nəşr edilən ikinci qrupa aid olan yazılarda isə daha çox Məcid Musazadənin (“Üzeyir Hacıbəyli “Leyli və Məcnun” operasının 45-ci ildönümünə ithaf edirəm”) və Əbdürrəhman Fətəlibəylinin (“Azərbaycan xalqının böyük oğlu”) məqalələrinə və imzasız yazılara rast gəlmək mümkündür: (“Ədəbiyyat sovet imperializminin maraqlarına tabe edilməmişdir”; “Azərbaycan memarlıq abidələri”).

Üçüncü qrupa aid olan yazıların müəllifləri O. Cəfəroğlu ("Azərbaycan münəvvərlərinin qara günü"), M. A. Qarabağlı ("Azərbaycan partizanlarının bolşeviklərə qarşı savaşı"), N. Zülqədər Sasani ("Azərbaycanda 1920-ci ilin Aprel və May ayları") və başqalarıdır. Jurnalda bu qrupa aid olan bəzi yazılar isə müəllifsizdir: 1) "Hürriyyət və bağımsızlığa doğru".

Dördüncü qrupa aid olan məqalələr: Ə. Fətəlibəylinin yazıları - 1) "Sovet təcavüzünün Koreyada dağıdılması"; 2) "Kommunizm insanlara həyat təmin edə bilərmi?"; 3) "Sovet-Fin hərbi"; 4) "SSRI-yə qarşı psixoloji müharibə haqqında"; 5) "Kreml Hürriyyənin gözü önündə Hürriyyət əleyhinə "Xalqlar" konqresi çağırdı"; C. Hacıbəylinin yazısı - "Hürri dünya türk xalqlarını sovetlərin zülmündən qurtarmalı; Qulam Azərinin yazıları - 1) "Hürri müsəlmanlar sovet imperiazizmi əleyhinə mübarizəyə qalxırlar". 2) "Sovet antisemitizmi"; "Şamil Atabəyin yazısı - "Stalin nədən öldü?"; 6) Rüstəm Məmmədşadənin yazısı - "İran nefti və sovetlər"; 7) Müəllifsiz yazı: XIX qurultay.

Beşinci qrupa aid olan yazılar: Şamil Atabəyin şeiri - "Bu imiş"; Məcid Musazadənin hazırladığı ədəbiyyat səhifəsi (H. Cavidin, Hacı Kərim Sanılıının şeirləri təqdim olunub).

Altıncı qrupa aid olan yazılar: 1) Şami: "Böylərlərini Allah islah eyliyə"; 2) "16 nəfərin imzası ilə açıq məktub".

Yeddinci qrupa aid olan yazılar: Heydər Novruzxan - "Azərbaycan ekonomisinə bir baxış. 2) M. Ceyrankeçməz - "Bolşevik yaltaqlığının son dərəcəsi. 3) Qürbət Cəfər - "Müəllimlərin yanvar müşavirəsi"; 4) C. Hacıbəyli - "Şamaxı məhkəməsi". 5) Müəllifsiz yazılar: 1)

"Əhməd Cavad faciəsi"; 2) "Tarixi vəsiqələr - Çobanza-dənin can çəkişməsi".

Səkkizinci qrupa aid olan yazılar: 1) "Açıq məktub"; 2) "Məktublar"; 3) "Acı həqiqətlər"; 4) "Türkiyədən məktub".

"Azərbaycan" jurnalının 1951-ci ildə nəşr edilən 1-ci sayında isə Ə. Fətəlibəylinin "Azərbaycan xalqına, vətənin azadlığı uğrunda onun oğullarının mübarizəsi haqqında hesabat" verilib.

Ə. Fətəlibəylinin məruzəsinin başlığı belədir: "Azərbaycan xalqına onun oğullarının İkinci Dünya müharibəsində vətənin müstəqilliyi uğrunda apardığı mübarizə haqqında hesabat". "Azərbaycan" jurnalında çap olunan çıxış-hesabat dörd hissədən ibarətdir: 1) İkinci Dünya müharibəsinin başlanması; 2) Hərbi hissələrin formalaşdırılması; 3) Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması uğrunda mübarizə; 4) Yekun.

"Azərbaycan" jurnalı Ə. Fətəlibəylinin bu hesabatının sonunda "Redaksiyada" olan əlavəsində qeyd edirdi: "Azərbaycan Milli Birlik Məclisinin sədri Ə. Fətəlibəylinin hesabatını dərc edərək, eyni zamanda biz Azərbaycan Milli Azadlıq Hərəkatının dünya ictimaiyyətinin müzakirəsinə çıxarıyıq. Biz İkinci Dünya müharibəsində bizim hərəkata azacıq etirazı olan istənilən xalqın məhkəməsi qarşısında dayanmağa hazırıq... Azəri-Türklər orada özlərinin Azərbaycan proqramını qəbul etdilər ki, bunun da faşizmlə, nasional-sosializmlə əlaqəsi yoxdur və bu proqramda demokratiya əsasında xalq həyatı quruculuğu əksini tapmışdır".

Almaniyada Azərbaycan və rus dillərində nəşr edilən bu jurnallar Azərbaycan problemlərinin Avropa ictimaiyyətinə çatdırılmasında mühüm rol oynadı.

MÖVZU 13. "AZADLIQ" RADİOSUNUN YARANMASI VƏ FƏALİYYƏTƏ BAŞLAMASI

1. "Azadlıq" radiosunda azərbaycanla bağlı verilişlər

2. Ə.Fətəlibəylinin "Azadlıq" Radiosunun "Azərbaycan" redaksiyasının Baş redaktoru kimi fəaliyyəti

Qeyd edək ki, 1953-cü ilin martında ABŞ dövlətinin maliyyələşdirdiyi «Böşşevizmlə Mübarizə Koordinasiya Mərkəzi» tərəfindən istiqamətləndirilən «Qurtuluş» radiosunun (Sonradan "Azadlıq" adlandı) öz ilk verilişlərinə başladı. Bu münasibətlə yayılan müraciətdə bildirilirdi: «Qulaq asın, qulaq asın! Bu gün yeni «Qurtuluş» radiostansiyası verilişlərinə başlayır. Həmvətənlər! Axır ki, bizim öz səsimiz var. Stalinin polis terroru bizi öz evimizdə susmağa məcbur etsə də, xaricdə azad danışa bilirik. Azadlığa olan əbədi cəhdimiz xalqımızın qəlbində sönmədi. Bizim ilk tapşırığımız azadlığa çağırışdır. Kommunist rejiminə müqavimət hissi də xalqımızı tərks etməyib. Biz azərbaycanlılar, eləcə də Sovet İttifaqının digər xalqları, kommunizmi məhv edib, qəsb edilmiş azadlığımızı qaytarmağa tam qərarlıyıq. Bizim harda olmağımızdan asılı olmayaraq, istər Sovet İttifaqında, istərsə də azad xarici ölkələrdə olsun, yalnız bir istəyimiz vardır: Kreml hakimiyyətinin yıxılması. Biz, hamımız - gənclərimiz yaşlılarımız, Stalinin dəmir pərdəsi arxasında yaşayıb əzab çəkən sizlərlə bir istək və arzudayıq.

... 1952-ci ilin oktyabrın 16-da xarici siyasi qrupların nümayəndələri Vətənimizi kommunist diktaturasından xilas etmək üçün «Böşşevizmlə Mübarizə Koordinasiya

Mərkəzi» yaratdılar. Biz mövcud diktaturaya qarşı öz xalq hakimiyyəti prinsiplərimizi qoyuruq... Biz bilirik ki, mübarizə üçün burdan hazır reseptlər vermək mümkün deyildir. Vaxtı çatanda xalq özü necə etməyi başa düşəcək. Bizim radiostansiyanın başlıca vəzifəsi Sovet İttifaqında eşidilməyən həqiqi informasiyalarla dinləyicilərimizi təmin etmək, neçə illərdir ki, aparılan sovet təbliğatının yalanlarından azad olmaqdır! Bizim radiostansiyayı dinləyin! Böşşevizmlə mübarizə aparan koordinasiya mərkəzinin səsinə eşidin!».

Qeyd edək ki, hələ 1949-cu ilin may ayının sonunda Nyu-York şəhərində ABŞ dövlət rəsmilərinin iştirakı ilə gizli bir müşavirə keçirilmiş və SSRİ-yə, eləcə də digər sosialist ölkələrinə qarşı ideoloji hücumu gücləndirmək məqsədi ilə nəhəng bir orqan yaradılması vacib sayılmışdı. General Kley tərəfindən müəyyənləşdirilmiş proqramda deyilirdi: «Kommunist rejimini devirmək məqsədi ilə psixoloji müharibə aparmaq üçün geniş və həlledici kompaniya təşkil edilsin».

ABŞ senatı isə federal büdcənin hesabına iki radiostansiyanın maliyyələşdirilməsi barədə qanun layihəsini bəyənib qəbul etdi.

Həmin müşavirədən sonra 1950-ci ilin iyulun 4-də «Azad Avropa», 1953-cü ilin martın 1-də isə «Azadlıq» radiostansiyaları Almaniya Federativ Respublikasında fəaliyyətə başladılar. Əvvəlcə stansiyaların illik büdcəsi 34 milyon dollar idi ki, bunun da 13 milyon dolları təkcə «Azadlıq» radiostansiyasının payına düşürdü. Sonradan isə «Azad Avropa» və «Azadlıq» radiostansiyalarına hər il 100 milyon dollardan çox vəsait sərf edilirdi.

Dünyanın yuzdan çox ölkəsində bu stansiyaların 240 məlumat mərkəzi, 80-dən çox ölkədə 200-dən artıq ki-

tabxanası vardı. Həftədə 2 min saatdan çox veriliş təşkil edən stansiyalar sovet dövlətinə qarşı SSRI xalqlarının 23 dilində təbliğat aparırdı. Burada çalışan jurnalistlərin də sayı daima artırdı. Belə ki, 1960-cı illərdə hər iki radios-tansiyalardakı əməkdaşların sayı 306 nəfər idisə, sonradan bu rəqəm 1300-ə çatdırıldı. Onların əksəriyyəti isə keçmiş SSRI vətəndaşları, legionerlər və mühacirlər idi. «Azadlıq» radiosunun 17 stansiyası arasında SSRI-nin bütün ərazisi bölüşdürülmüşdü.

«Azadlıq» və «Azad Avropa» radiostansiyaları Münhendə (hazırda isə Praqada), İngilis Parkının yaxınlığında Arabellastrasse küçəsindəki 18 sayılı üç bloklu beton binada yerləşirdi. Həmin yer şəhərin şərq hissəsindən təxminən 4-5 km məsafədə idi.

«Azadlıq» radiosunun «Azərbaycan redaksiyası»na bir müddət (1953-1954-cü illər) Ə. Fətəlibəyli Düdənginski, sonradan isə İsmayıl Əkbər və Əli Aranlı başçılıq etmişlər. «Azərbaycan» redaksiyasında Məcid Musazadə (Qarsalanlı), Fərman Məmmədov, Murad Muradlı, Kərim Aslanoglu və digər keçmiş legionerlər çalışırdılar.

Qeyd edək ki, «Azadlıq» radiosunun «Azərbaycan» redaksiyasının ilk verilişi efirə 1953-cü ilin martın 6-da getmişdi.

«Qurtuluş» (sonradan «Azadlıq» radiosu adlandırıldı) radiosunun yaradılması istiqamətində ilk çalışmalar 1952-ci ilin fevralından başlanıldı. «Amerikan Komitəsi»nin sədri olan admiral Kerkin rəhbərliyi ilə tez bir zamanda «Qurtuluş» radiosu Avropada verilişlərinə başladı. Tezliklə Sovet İttifaqına və Sovet İttifaqında qalan Avropa əraziləri üçün də radioverilişlərin ötürülməsi planlaşdırıldı. Radioverilişlərin Sovet İttifaqından gəlmiş mühacirlər tərəfindən hazırlanacağı nəzərdə tutulurdu. Bununla əlaqədar 1952-ci ilin iyununda Ştarnberqdə (Bavariyada)

keçirilən konfransda hazırlıq işləri görülmüşdü.

Beləliklə, 1953-cü ilin martından «Qurtuluş» radiosunun Azərbaycan redaksiyası fəaliyyətə başladı. «Azərbaycan» redaksiyasının ilk Baş redaktoru mayor Ə. Fətəlibəyli- Düdənginski oldu.

«Azadlıq» radiosu fəaliyyətə başladığı ilk gündən Ə. Fətəlibəyli sovet hökuməti siyasəti əleyhinə olan verilişlər hazırlayırdı. 1953-cü ilin iyununda efirdə səslənən «Türkiyə haqqında həqiqət» verilişində deyirdi: «Danışır Azadlıq radiostansiyası. Əziz həmvətənlər! Siz öz azad həmvətənlərinizin azad dünyadan səsini eşidirsiniz. İndi isə Sovet imperiazizmi seriyasından «Türkiyə haqqında həqiqət» mövzusunda verilişimizə qulaq asın. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Sovet İttifaqının Türkiyəni «sülhlə fəth» etmək cəhdi boşa çıxdı. Türkiyə Kremlin bütün həyasız tələblərini rədd edib SSRI-nin basqısına qarşı dayana bildi və bununla azadlığın və demokratiyanın qorunması üçün azad dünyaya böyük xidmət göstərdi. Bundan sonra Kreml görünməyən antitürk kampaniyasına başladı. Son zamanlarda SSRI-də antitürk kampaniyası adi sovet vicdansızlığından da kənara çıxmışdır.» Ə. Fətəlibəyli verilişin sonunu bu sözlərlə bitirirdi: «Lakin, bu hiyləgər yanaşmalar əbəsdir. Demokratiya bir hakim olaraq kommunizm və sovet imperiazizmini ölmə məhkum etmişdir. Bütün dünyanın azad xalqları sovetlərin əzilən xalqları ilə birgə bu hökmü yerinə yetirəcək və vahid azad dünya yaradılacaqdır.»

Ə. Fətəlibəylinin «Azadlıq» radiosunda müəllifliyi və redaktorluğu ilə 1953-cü ilin iyunun 29-da efirə gedən «Son xəbərlərin» 109 sayılı bülletenində Sovet dövlətinin və Kremlin mövqeyi kəskin olaraq tənqid edilirdi: Vaşinqtonda Amerika senatının xarici işlər üzrə komissiyasının sədri Aleksandr Uayli Amerika xalqına və bu

dövlətin müttəfiqlərinə müraciət etmişdi. O, müraciətində bildirmişdi: «Barişdırıcılıq siyasəti dayandırılmalıdır. Berlinin sovet bölməsindəki üsyan, Çexoslovakiyada, Polşada və digər ölkələrdəki hadisələr Kreml hökmdarlarının məşhur olmadığını sübut etdi. Azad Qərb dünyası qəti şəkildə Sovet hökumətindən təcavüzkar siyasətindən əl çəkməyi tələb etməlidir».

Sovetlərin təsirində olan Alman Vahid Sosialist Partiyasının mövqeyinin sarsıldığını Ə. Fətəlibəyli belə təqdim edirdi: «Şərq bölgəsindən alınan xəbərlərə görə zəhmətkeşlər kütləvi şəkildə Vahid Alman Sosialist Partiyasından çıxmaq haqqında ərizələr verirlər. Partiyanın Mərkəzi Komitəsi yerli təşkilatlara həmin ərizələrə baxmamaq tapşırığı vermişdir».

Əbdürrəhman Fətəlibəyli(Düdənginski) 1908-ci ildə anadan olub. Ə. Fətəlibəyli gənc yaşlarından əsgər getmiş, Azərbaycan diviziyasında xidmət etmişdir. 30-cu illərdə o, Moskvada Hərbi Akademiyada təhsil almış, Leninqradda (indiki Sankt-Peterburq) hərbi xidmətdə olmuşdur. 1939-cu ildə Ə. Fətəlibəyli Finlandiya müharibəsində iştirak etmiş və "Qırmızı ulduz" ordeni ilə təltif edilmişdir. 1940-cı ildə sovet qoşunları Pribaltikanı işğal edərkən Leninqraddan Riqada yerləşən hərbi qərargaha göndərilir. Burada isə o, döyüşlərin birində əsir düşərək almanlar tərəfə keçir. Almaniya habs düşərgəsində olarkən Azərbaycan legionunun təşkilində və Milli Azərbaycan Qurultayının keçirilməsində fəallıq göstərir, çoxlu sayda əsirləri ölümdən qurtarır. İkinci Dünya müharibəsindən sonra İtaliyada, Misirdə olur Türkiyəyə gedir, nəhayət Almaniya "Azadlıq" radiosunun Azərbaycan redaksiyasına başçılıq edir.

"Azadlıq" radiosu fəaliyyətə başladığı ilk gündən Ə. Fətəlibəyli sovet hökuməti əleyhinə verilişlər hazırlayırdı.

Ə. Fətəlibəyli 1951-ci ildə Münhendə ABŞ dövlətinin dəstəyi ilə Azərbaycan və rus dillərində "Azərbaycan" jurnalını nəşr etdirir. Qeyd edək ki mühacir və legionerlərin 50-ci illərdəki bu fəallığı Sovet dövlətini ciddi narahat etməyə başladı. Sovet dövləti məhz həmin dövrdə öz məxfi idarəsinə kommunist ideologiyasına qarşı kəskin mübarizə aparınları sıradan çıxarmaq tapşırığını verdi.

1954-cü ilin noyabrın 20-də "Azadlıq" radiosunun "Azərbaycan" redaksiyasının baş redaktoru Ə. Fətəlibəyli Münhenin "Alpenplate-6" meydanındakı bir mənzildə qətlə yetirildi.

Qeyd edək ki, mayor Ə. Fətəlibəylinin qətlə ilə bağlı Almaniyada nəşr edilən "Abendzeitung", "Der stern" və "Kuik" qəzetlərində geniş məlumatlar verildi. Tərədilmiş qətlin səbəbi açıqlandıqda bütün Almaniya, eləcə də qərb ictimaiyyəti sifarişli bir ölümün baş verdiyini anladılar.

Ə. Fətəlibəyli Münhen yaxınlığında Noy-Ulm şəhərindəki qəbiristanlıqda qardaşı Seyfullanın məzarı yanında dəfn edildi.

Mayor Ə. Fətəlibəylinin qətlə yetirilməsindən sonra bir zamanlar Amerikada «Amerikanın səsi» radiosunda işləyən İsmayıl Əkbər Azərbaycan redaksiyasının baş redaktoru təyin edildi. Sonradan İsmayıl Əkbəri Əli Aranlı əvəz etdi. Qeyd edək ki, Azərbaycan redaksiyasında Məcid Musazadə, Murad Şəkili, Süleyman Təkinər də çalışır, böyük fəaliyyət göstərir, sovet dövləti əleyhinə geniş təbliğat aparırdılar.

MÖVZU 14. "AMERİKANIN SƏSİ" RADİOSUNUN FƏALİYYƏTƏ BAŞLAMASI

1. "Amerikanın səsi" radiosunu yaranma tarixi
2. "Amerikanın səsi" radiosunda azərbaycanlı jurnalistlərin fəaliyyəti

Qeyd edək ki, İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində faşist Almaniyası dünyanın ən güclü militarist dövlətlərindən birinə çevrilmişdi. Bundan ruhlanan Hitler müharibə yolu ilə bütün dünyanı özünə tabe etmək və Yer üzündə nəhəng Almaniya dövləti yaratmaq niyyətinə düşmüşdü. Bunu vaxtında dərk edən ABŞ, İngiltərə, Fransa kimi inkişaf etmiş dünya dövlətləri iki şər qüvvə - Almaniya faşizmi ilə SSRİ kommunizmini hərbi cəbhədə üz-üzə gətirməyə nail oldular, müharibənin ikinci yarısında SSRİ-yə kömək etməklə Almaniyanın müzəffər yürüşünü dayandırdılar və bundan sonra SSRİ-ni və müharibədən sonra meydana çıxmış sosialist ölkələrini dağıtmaq üçün hazırlanmış planları həyata keçirməyə başladılar. Bir tərəfdən SSRİ-ni hərbi məqsədlər üçün külli miqdarda vəsait sərf etməyə təhrik etdilər, digər tərəfdən isə ona qarşı ideoloji, başqa sözlə desək, "soyuq müharibə" elan etdilər.

1946-cı il martın 5-də Böyük Britaniyanın keçmiş Baş naziri Uinston Çörçill Amerika Birləşmiş Ştatlarının Fulton çəhərində tarixi bir nitq ilə çıxış edərək Qərbi ölkələrini kommunizmə qarşı mübarizədə birləşməyə səslədi və Şərqdən yayılan kommunizm təhlükəsinin qarşısını birdəfəlik almaq üçün silahlı mübarizə ilə yanaşı, ideoloji təsir vasitələrindən də geniş istifadə

etməyin vacibliyini vurğuladı. Həmin nitq söylənəndən 19 gün sonra, martın 26-da Böyük Britaniyanın "Bi-Bi-Si" radiostansiyası rus dilində verilişlərə başladı. Bundan sonra beynəlxalq efirə ilk dəfə 1942-ci ilin fevralın 24-də alman və italyan dillərində 15 dəqiqəlik verilişlərlə çıxmış **"Amerikanın səsi" radiosu 1947-ci ilin fevralın 17-də** özünün Münhendəki filialından rusca verilişlərə başladı. İlk gündən kommunizmə qarşı mübarizə vasitəsi olduğunu gizlətməyən, SSRİ xalqlarını müstəmləkəçilikdən və əsarətdən azad etməyi məqsəd seçdiyini açıq deyən "Amerikanın səsi" radiosu Qərbi ölkələrinin başqa beynəlxalq radioları ilə birlikdə sona qədər bu missiyanı yerinə yetirməyə çalışmışdı. Rusca verilişlərin təşəbbüskarlarından biri olmuş senator Karl Mund hələ o vaxt "SSRİ-dəki dinləyicilərdən nə gözləyirsiniz?" sualına cavab olaraq demişdi: "İstəyirik ki, onlar müdafiə vasitələri istehsalında sabotajlıq etsinlər, beşillik planların yerinə yetirilməsini ləngitsinlər. İstəyirik ki, onlar zaman-zaman SSRİ-dən qaçıb ABŞ-a gəlsinlər, buradakı həyatı öz gözləri ilə görüb əsarətdə yaşadıklarını dərk etsinlər. Sovet adamlarının kommunist ideyasına xidmət etmələri nəticə etibarilə onların özlərinə zərərdir".

"Amerikanın səsi" radiosunun qayəsini ilk 15 dəqiqəlik verilişlə efirə çıxmış o vaxtkı aparıcı belə açıqlamışdı ki, yaxşı-yamanlığından asılı olmayaraq biz yalnız həqiqəti deyəcəyik. Sonralar "Amerikanın səsi" radiosunun və bütövlükdə ABŞ mass-mediasının şüarına çevrilmiş bu deyim bir aforizm kimi geniş yayındı.

1942-ci ildən 1953-cü ilə qədər "Amerikanın səsi" radiosu ABŞ-ın Hərbi İnformasiya Bürosunun tərkibinə daxil olmuş, 1953-cü ildən isə Birləşmiş Ştatların İnformasiya Agentliyinin (USIA-nın) bir bölməsinə çevrilmişdi.

Hazırda "Amerikanın səsi" radiosü fasiləsiz olaraq fəaliyyət göstərir, hər gün 52 dildə 200 saata yaxın müxtəlif proqramlar hazırlayıb efirə verir. Stansiyanın ştat cədvəlində 1100 əməkdaş var. Mövcud olduğu 59 il ərzində "Amerikanın səsi" radiosü həmişə bu prinsipə sadıq qalıb və bu gün də ona əməl etməkdədir.

"Amerikanın səsi" radiosunda fəaliyyət göstərən "Azərbaycan" redaksiyasının tarixi isə 1951-ci ildən başlanır. O dövrdə "Amerikanın səsi" kimi bir radioda Azərbaycan türkcəsində verilişlərin yayılması son dərəcə mühüm hadisə idi. Məlumdur ki, həmin vaxt SSRİ-də ən totalitar rejim formalaşmışdı. Stalinin şəxsiyyətə pərəstişi son həddə çatmışdı, başqa müttəfiq respublikalar kimi Azərbaycan da xarici aləmdən dəmir pərdə ilə təcrid olunmuşdu. Yeganə obyektiv informasiya kanalı "Amerikanın səsi" radiosü idi ki, onun da dalğalarını pozur, eşidilməsinə mane olurdular. Buna baxmayaraq insanlar çətinliklə də olsa, o dalğalar arasından azadlıq səsinə dinləyə bilirdilər.

"Amerikanın səsi" radiosü vasitəsilə 1953-cü ildə tanınmış dövlət xadimi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycan xalqına müraciət etmişdi. O lent yazısı bu gün böyük öndərin səsinə qoruyub saxlayan yeganə mənbədir. O zaman "Amerikanın səsi" radiosuna həm şimalda, həm cənubda, həm də dünyanın yaxın-uzaq guşələrində yaşayan soydaşlarımız, Türkiyədə və başqa ölkələrdə olan mühacirlərimiz qulaq asırdılar.

Qeyd edək ki, ötən əsrin 20-ci illərində Azərbaycanı tərk etməyə məcbur olan siyasi mühacirlərimizin əksəriyyəti 50-ci illərdə sağ idilər və "Amerikanın səsi" radiosü ilə tez-tez çıxışlar edir, müntəzəm olaraq ürək sözlərini, ideoloji-siyasi proqramlarını, məqsədlərini Azərbaycan xalqına çatdırmağa çalışırdılar.

1951-ci ildə açılmış "Azərbaycan" redaksiyasının yaradıcı heyəti kimlərdən ibarət olub? Qeyd edək ki, həmin illərdə "Amerikanın səsi" radiosunun Azərbaycan redaksiyasında əslən Azərbaycandan olan və olmayan müxtəlif adamlar çalışıb. Azərbaycanlılardan ilk çalışanlardan biri İsmayıl Əkbər olub ki, sonradan faciəli şəkildə vəfat edib, öz mənzilində yanıb. Altı dildə təmiz danışb-yazan Yusif Umac adlı əməkdaş da burada çalışıb. O vaxt "Amerikanın səsi" radiosunda işləmiş Həmidə xanım Ode-
li indi də sağdır, Türkiyədə yaşayır, Boğaziçi universitetinin müəllimidir.

"Amerikanın səsi" radiosunda Aslan Abuz, Elmira İsmayılova, Fərhad Rəşid, Əhmədli Aslan, Yusif Qəhrəmanlı, Həbib Mirzə Abbaslı, Mirzə İsraili, Xavər Aslan, Bulud Mehmandarlı kimi şəxslər əməkdaşlıq ediblər. Sonradan "Azadlıq" radiosunda "Azərbaycan" redaksiyasına rəhbərlik edən Mirzə Xəzər də bir müddət "Amerikanın səsi" radiosunda çalışıb.

"Amerikanın səsi" radiosunda "Azərbaycan" redaksiyası ilk dəfə 7 il fəaliyyət göstərib. İki ildən sonra başqa bir radiostansiyanın – "Qurtuluş" (indiki "Azadlıq") radiosunun əsası qoyulub və o, yalnız bir istiqamətdə – SSRİ xalqlarının dillərində verilişlər hazırlayıb yaymaq sahəsində ixtisaslaşıb.

Beş il müddətində "Amerikanın səsi" və "Azadlıq" radiolarının Azərbaycan redaksiyaları paralel fəaliyyət göstərib. "Azadlıq" radiosü özünə lazımi auditoriya toplayandan sonra "Amerikanın səsi" Azərbaycan dilində verilişlərini dayandırıb.

Qeyd edək ki, 80-ci illərin əvvəllərində bu redaksiyanın yenidən açılması zərurəti yarandı. Belə ki, 70-ci illərin sonlarına doğru Yaxın və Orta Şərq ölkələrində SSRİ ilə ABŞ arasında nüfuz uğrunda mübarizə gərginləş-

di. Amerika İranda, SSRİ isə Əfqanıstanda möhkəmlənməyə çalışırdı. 1979-cu ildə İslam inqilabının qələbəsi Amerikanın bu regiondakı nüfuzuna güclü zərbə vurdu. Təbii ki, dünyanın ən qüdrətli dövləti bu itki ilə barışa bilməzdi. "Ağ ev" bir tərəfdən İrana qarşı iqtisadi boykot elan etdi, ikinci tərəfdən isə İran kərfəzində öz hərbi-dəniz qüvvələrini yerləşdirdi.

O illərdə Əfqanıstan mövzusu da siyasi-diplomatik sahədə ən aparıcı mövzularından biri idi. 1979-cu ilin dekabr ayının əvvəllərində Xüsusi Əlaqələndirmə Komitəsinin "Ağ ev"də keçirdiyi ayrıca iclasında bir sıra ölkələrə, o cümlədən, İrana, Əfqanıstana, SSRİ-nin müsəlman respublikalarına radio yayım təşkil etmək məsələsinə baxıldı. Qəbul edilmiş planda həmin regiona informasiya yayımının genişləndirilməsi və əlaqələndirilməsi sahəsində çoxlu tədbirlər nəzərdə tutulmuşdu.

1980-ci il iyulun 23-də "Amerikanın səsi" radiosu rus dilində verilişlərinin birində məlumat vermişdi ki, "Amerikanın səsi" radiosunun müsəlman dünyası üçün proqramlarına fond ayırmaq barədə qanun layihəsi təsdiq edilmişdir. Bu tədbir İslam ölkələrinin yeddi dilində Əfqanıstana, İrana, Pakistana, SSRİ-nin müsəlman respublikalarına gündə əlavə 6 saatlıq verilişlər açılmasını və daha yarım milyon dinləyicinin cəlb edilməsini nəzərdə tuturdu. Bütün bunların nəticəsində 1982-ci il iyulun 4-də "Amerikanın səsi" radiosunda "Azərbaycan" redaksiyası bərpa edildi. Bu, həm də 1985-ci il "yenidənqurmasına", SSRİ-nin dağıdılmasına son hazırlıq işlərindən biri idi.

Qeyd edək ki, "Amerikanın səsi" radiosu sovet istismarında qalan Azərbaycan həqiqətlərini dünyaya yayırdı. Bu baxımdan Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi M. Ə. Rəsulzadənin 1953-cü ildə bu radio ilə Azərbaycan xalqına etdiyi müraciət olduqca əhəmiyyət-

lidir. M. Ə. Rəsulzadənin "Amerikanın səsi" radiosu ilə Azərbaycan xalqına müraciəti belə idi: "Əziz vətəndaşlarım! "Amerikanın səsi" radiosunun verdiyi imkanlardan istifadə edərək bu gün Azərbaycan tarixinin ən böyük günü olan 28 Mayda sizlərə xitab edirəm. 100 il sürən çar əsarətindən sonra bundan 35 il əvvəl Azərbaycan Şurayı-Millisi Azərbaycan Cümhuriyyətinin istiqlalını bütün dünyaya elan etdi. O tarixdən əvvəl bir millət olaraq varlığını isbat edən Azərbaycan xalqı bu tarixdən etibarən millət olaraq bir dövlət qurmuş və bu dövlətin istiqlalı uğrunda bütün mövcudyyəti ilə meydana atılmışdır. Mədəni bütün bir tərəkəyə (mirasa) malik olan Vətənimiz siyasət sahəsində çox böyük və dəyərli həmlələr göstərmişdir. İstiqlal uğrunda yapılan tarixi savaşların ən qanlısı XIX əsrin başlarında Rusiya çarlığına qarşı yapılmışdır. 30 ilə qədər sürən bu savaş qəhrəmanlıqlarla doludur. Cavad xanın 1804-də Gəncədəki şanlı qəzası dillərdə dastandır. "Ölmək var, dönmək yoxdur". Bu, həqiqi vətənpərəstlərin tətbiq etdikləri ən müqəddəs bir şüardır.

28 Mayıs 1918-də istiqlalını elan etməklə Azərbaycan tarixinin təbii bir nəticəsini fikirdən işə keçirdi. Eyni zamanda o, zamanəyə hakim olan əsrin böyük şüarından istifadə ediyordu. "Hər millət öz müqəddəratını özü həll etməyə səlahiyyətdardır" düsturunu xalqın ümumi rəyinə uyaraq istiqlalını elan edirdi. İstiqlal elanı üzərinə qurulan milli Azərbaycan hökuməti az zamanda məmleketdə çox böyük işlər gördü. 100 ildən bəri əsgərlikdən mən edilən Azərbaycanda bir ordu yaratdıq. Çarlıq zamanında dövlət idarəsinə yaxın buraxılmayan azərbaycanlılardan zabita və əmniyyət qüvvətləri vücuda gətirilib. Sosial sahədə əsaslı islahata girişdik. Kəndlilərə torpaq vermək üçün qanunlar hazırladıq. Fəhlələrin haqlarını qorumaq üçün tədbirlər aldıq. Xalq az zamanda oxutmağa

başladıq. Türkcəni dövlətin rəsmi dili elan etdik. Orta və ali məktəblər açdıq. Qərbi Avropa demokratları tipində xalq nümayəndələri cavabdeh bir hökumət üsuli-idarəsi yaratdıq. Hakimiyyət Milli Məclisinin əlində idi. Parlamentodan etimad aldıqca heç bir hökumət iş başında qala bilməzdi. Məmləkətdə tam bir azadlıq vardı. O zaman indi Sovet zamanında olduğu kimi terror edilən şeydən heç bir əsər yoxdu. Şəxslər də, məskənlər də əmir və amanda idi. Vətənin qapıları şimdiki olduğu kimi bütün dünyaya qapalı deyildi. Hər azərbaycanlı istədiyi zaman hara istərsə gedərdi. Qonşu və Avropa dövlətləri ilə dostluq münasibətləri təsis edilmişdi. Bütün millətlərlə alış-veriş vardı. Bütün bunların nəticəsində idi ki, cümhuriyyətimizin istiqlal Avropa dövlətləri ilə Birləşmiş Amerika tərəfindən tanındı. Onları təqibən böyük bir çox dövlətlər daha istiqlalımızı tanıdılar.

Heyhat! Qədər imtahanları tamam deyildi. Qanlı çar istibdadının yerini bu dəfə ondan daha qanlı bolşevik istibdadı tutdu. Belə azadlıq istiqlalımız qızıl istilaçıların ayaqları altında əzildi. Müqavimət edən məmləkətdə qan gövdəyə çıxdı. Bundan bir ay əvvəl 28 Apreldə Sovet propaqandaçıları bir qanlı istila hərəkatını sizə azadlıq və istiqlal hadisəsi kimi göstərdilər. Sizde sizə dünyanın ən azad və demokrat rejimi kimi qələmə verilən Sovet quruluşu işdə qəddar və ən yalançı bir istibdad rejimidir. Müqayisə etmək imkanında olsaydınız bunun nə qədər doğru olduğunu gözünüzlə görərdiniz. Azadlığımızı əlimizdən alan millətdən qorxmuyorsanız, dəmir pərdəni qaldırırsınız, azadlıq elan etsinlər. Edə bilməzlər. Çünki ağla qara meydana çıxır. Onlar şəbpərə kimidirlər, günəşdən qaçırılar.

Vətəndaşlar! Üç rəngli istiqlal bayrağını döşlərin-
də gəzdiren buradakı Vətən ayrısı bizlərdən, orada hər

türlü qorxu və təhdid altında qəlbləri istiqlal eşqi ilə çırpınan azadlıq ayrısı sizlərə çoxdan salamlar göndərir, 28 Mayıs istiqlal qurbanlarının əziz ruqları hüzurunda hörmətlə əyilir və hər iki tərəfi birləşdirən milli böyük həsrəti şairin deyişi ilə dilə gətirirəm:

**Sən bizimsən, bizimsən durduqca bədəndə qan,
Yaşa, yaşa, çox yaşa, ey şanlı Azərbaycan!"**

Beləliklə, mühacirlərin İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı fəaliyyəti ümumilikdə Azərbaycanın azadlığı və istiqlalyyəti uğrunda mübarizəyə istiqamətlənmişdi.

NƏTİCƏ

1923-cü ilin sentyabr ayından Türkiyədə "Yeni Qafqasya" jurnalının nəşri ilə mühacirət mətbuatımızın əsası qoyuldu. Bu, SSRİ dövlətinin yürütdüyü imperiya siyasətinin ifşası baxımından böyük hadisə idi. Türkiyədə 30-cu illərin sonuna qədər əsası "Yeni Qafqasya" ilə qoyulan, sonra isə nəşri davam etdirilən "Azəri Türk", "Odlu Yurd" jurnalı, "Bildiriş" qəzeti Azərbaycan Mühacirət mətbuatının ən dəyərli nümunələri olaraq böyük tarixi əhəmiyyətə malik idi.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Milli Qurtuluş Hərəkatının tanınmış ideoloqu M. Ə. Rəsulzadə istər Türkiyədə, istərsə də Avropa ölkələrində Milli İstiqlal mübarizəsinin böyük salnaməsini təşkil edən dəyərli kitablar da nəşr etdirmişdi. M. Ə. Rəsulzadənin XX əsrin 20-ci illərində Türkiyədə nəşr etdirdiyi ilk kitab "Azərbaycan Cümhuriyyəti, Keyfiyyəti-təşəkkülü və şimdiki vəziyyəti" (1923-cü il) adlanırdı. Bundan əlavə, o, Türkiyədə həmin illərdə aşağıdakı əsərlərini də çap etdirmişdi: 1) "Əsrimizin Siyavuşu" (1923); 2) "İstiqlal məfkurəsi və gənclik" (1924); 3) Rusiyada siyasi vəziyyət" (1924); 4) "İxtilalçı sosializmin iflası və demokrasiyanın gələcəyi" (1928); 5) "Milliyyət və bolşevizm" (1930, farsca). Azərbaycan mühacirət mətbuatının əsasını qoyan, görkəmli dövlət xadimi M. Ə. Rəsulzadə bolşevik işğalına qarşı davamlı mübarizə aparırdı.

1931-ci ildə SSRİ dövlətinin təzyiqi ilə siyasi mövqeli azərbaycanlılar Türkiyəni tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. Elə həmin dövrdən Azərbaycan İstiqlal Mübarizəsinin səsi Almaniyadan, Fransadan, Polşadan eşidilməyə başladı. Bu ölkələrdə məskunlaşan azərbaycanlılar burada siyasi fəaliyyətlərini davam

etdirirdilər. Bu dövlətlərlə əlaqələrin yaradılmasında və inkişafında Azərbaycan Milli Qurtuluş Hərəkatının tanınmış ideoloqu M. Ə. Rəsulzadənin böyük xidmətləri vardı.

Qeyd edək ki, Avropada ilk nəşr edilən qəzetimiz isə "İstiqlal"dır. 1932-ci ildən yayınlanmağa başlayan bu qəzet vasitəsi ilə mühacirlərimiz yenidən sovet rejiminə qarşı kəskin mübarizəyə başladılar. 1934-cü ilin noyabrından "Qurtuluş"un, 1936-cı ildən isə "Müsavət Bülleteni"nin nəşri mühacirət mətbuatımız tarixində ciddi əhəmiyyət daşıyırdı.

Azərbaycanlıların Qafqaz xalqlarının birliyi uğrunda fəallıqları da inkaredilməzdir. Bu baxımdan istər "Qafqaz İstiqlal Komitəsi"nin yaradılmasında, istərsə də "Qafqaz Konfederasiya Paktı"nın imzalanmasında mühacirətdə yaşayan həmvətənlərimizin rolu böyükdür.

Əslində hələ 1920-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq azərbaycanlı mühacirlər Marşal Pilsudskinin yaratdığı Polşa dövləti rəsmiləri ilə əlaqələr qurmağa başladılar. Marşal Pilsudski böyük uzaqgörənliklə bolşevizmin Polşada və bütövlükdə Avropada törədəcəyi təhlükənin qarşısını alması üçün SSRİ işğalında qalan xalqların mühacirləri ilə sıx əməkdaşlıq edirdi. Bu əlaqələr və danışıqlar Polşa Xarici İşlər Nazirliyinin Şərq Departamenti vasitəsi ilə aparılırdı. Arxivlərdə saxlanılan mövcud yazışmalar bunu bir daha sübut edir.

Almanlarla, polyaklarla əsaslı hələ XIX əsrdə qoyulan dostluq əlaqələrimizi də qeyd etsək, azərbaycanlı mühacirlərin bu ölkədə daha azad və sərbəst mübarizə apardıqları qənaətinə gəlik.

Arxiv sənədlərindən məlum olur ki, bu dövlətlərin Türkiyədə, İrandakı səfirləri azərbaycanlıların siyasi fəaliyyətləri ilə daim yaxından maraqlanmışlar. Polşa

dövləti isə Sovet imperiyasının işğalında qalan **Azərbaycan-dakı prosesləri ardıcıl olaraq izləmişdir.**

Azərbaycan-Türkiyə-Almaniya-Polşa əlaqələrinin mühacirət dövründə sistemli və əsaslı şəkildə formalaşmasında M. Ə. Rəsulzadənin xidmətləri danılmazdır.

1930-cu ildə M. Ə. Rəsulzadənin rus dilində Varşavada nəşr edilən "Panturanizm və Qafqaz problemi" kitabı, Parisdə yenə rus dilində çap olunan "Panturanizm haqqında" əsəri böyük əhəmiyyətə malik idi. Bu əsərləri ilə M. Ə. Rəsulzadə Avropa ictimaiyyətinə çox ciddi məlumatlar, tarixi bilgilər çatdırırdı. Avropalıları qeyri-dəqiq məlumatlarla çaşdırmaq istəyənlərə qarşı M. Ə. Rəsulzadənin yazdığı bu kitablar olduqca aktual idi.

Bundan əlavə, M. Ə. Rəsulzadənin, M. B. Məmmədzadənin, Ə. Azərtəkinin, M. Vəkəllinin "Prometey" klubunda və onun nəşr orqanı olan "Prometey" jurnalında çap olunan əsərləri çox əhəmiyyətli idi.

M. Ə. Rəsulzadənin 1938-ci ildə Varşavada nəşr edilən "Azərbaycan müstəqillik uğrunda mübarizədə" kitabı polşak dilində çap olunan əsaslı mənbə idi. Polşanın tanınmış xadimi, senator Sedlitskinin giriş sözü ilə nəşr edilən bu kitabda Azərbaycanla bağlı geniş məlumatlar verilmişdi. Kitabda Azərbaycan-Polşa əlaqələrinin də tarixinə toxunan M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: "Bu münasibətlər üç əsas üzərində dayanır: 1) Azərbaycanın Qafqaz xalqları ailəsinə mənsubluğu. 2) Ölkə əhalisinin əsasən türklərdən ibarət olması. 3) Rusiya imperializminin bu xalqı əsarətdə saxlaması".

M. Ə. Rəsulzadənin bu kitabında çoxlu sayda tarixi fotolar da verilmişdir. Həmin fotolarda Azərbaycanın böyük bir tarixinin salnaməsi öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanlı mühacirlərin Avropadakı fəaliyyətinin mühüm bir sahəsini də "Prometey" klubunun keçirdiyi tədbirlərdə iştirakı təşkil edirdi. Əsasən tarixi,

ideoloji mövzularda keçirilən bu tədbirlər müxtəlif xalqların təmsilçilərini bir-birinə yaxınlaşdırır, mədəniyyət və mədəniyyət tarixləri ilə tanış edirdi. Bu tədbirlərdə Ümumqafqaz problemlərinə toxunulur, regionun bölgəvişmədən xilasından sonrakı gələcək durumu müzakirə olunurdu. Elə bu effektiv münasibətlərin nəticəsi idi ki, 1934-cü ilin iyul ayında Azərbaycan, Gürcüstan, Dağlı Respublikası təmsilçiləri çox əhəmiyyətli bir sənədi – "Qafqaz Konfederasiyası Paktı"nı imzaladılar. Qeyd edək ki, qafqazlı siyasi mühacirlərin imzaladığı bu sənəd Sovetlər İttifaqını ciddi narahat etmişdi. Azərbaycan adından sənədi Azərbaycan Milli Şurasının sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Azərbaycan Parlamentinin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşov imzalamışdılar.

Qeyd olunmalıdır ki, İkinci Dünya müharibəsi illərində Azərbaycan legionerlərinin fəaliyyəti, mətbu orqanlar yaradıb mədəniyyətimizi, tariximizi yaşatmaları da ciddi hadisə idi. Bu illərdə Almaniyanın Berlin şəhərində nəşr edilən "Azərbaycan", "Hücum" qəzetləri, "Milli Birlik" jurnalı, legionerlərin önəmli fəaliyyətini təsdiqləyirdi.

Bundan əlavə, Azərbaycan legionerlərinin 1943-cü ildə Berlində Milli Azərbaycan qurultayını keçirmələri, 1945-ci ilin martında Almaniyanın Azərbaycanın müstəqilliyini tanıması mühüm tarixi hadisə idi.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra azərbaycanlı mühacirlər Türkiyədə M. Ə. Rəsulzadənin, Almaniya və Fransada isə Ə. Fətəlibəylinin və C. Hacıbəylinin rəhbərliyi altında müvafiq qurumlarda fəaliyyətə başladılar.

1952-ci ilin aprelindən isə Türkiyənin Ankara şəhərində M. Ə. Rəsulzadənin yaxından köməyi, əski mühacir və legionerlərin fəallığı ilə Ankarada "Azərbaycan" jurnalı nəşr edilməyə başladı. Eyni ildə də ABŞ dövlətinin köməyi ilə Almaniyanın Münhen şəhərində Ə. Fətəlibəylinin və

C. Hacıbəylinin redaktorluğu ilə azərbaycan və rus dillərində "Azərbaycan" jurnalı nəşr edilməyə başladı.

XX əsrin 50-60-cı illərində isə azərbaycanlı mühacirlər "Azadlıq", "Amerikanın səsi" radiolarında sovet rejiminə qarşı ciddi təbliğat işi apardılar.

Eyni zamanda 50-ci illərdə "Türk İzi", "Türk Yolu", "Mücahid" jurnallarının da nəşri, mühacirlərimizin yorulmaz fəaliyyətinin və Azərbaycan İstiqlalı idealına bağlılığının nəticəsi idi.

Mövzunu araşdırarkən aşağıdakı ümumiləşdirici nəticələrə gəlmək olar:

- Azərbaycan mühacirət mətbuatı hansı ölkədə mövcudluğundan, hansı şəraitdə fəaliyyətindən asılı olmayaraq Azərbaycanın müstəqilliyi, azadlığı, milli istiqlalı problemini önə çəkmiş, ictimai fikrin diqqətində saxlamışdır;

- Azərbaycanın tanınmış dövlət xadimi M. Ə. Rəsulzadə 1923-cü ildə Türkiyədə "Yeni Qafqasya" jurnalını nəşr etməklə Azərbaycan mühacirət mətbuatının əsasını qoymuşdur;

- Türkiyədə nəşr edilən "Yeni Qafqasya", "Azəri Türk", "Odlu Yurd" jurnallarında, "Bildiriş" qəzetində sovet rejimi əleyhinə kəskin yazılar verilmiş, Azərbaycanın bir dövlət olaraq hüquqlarından məhrum edilməsi pislənilmişdir;

- Avropa ölkələrində mühacirlərimizin nəşr etdikləri kitablar, "Qurtuluş" jurnalı, "İstiqlal" qəzeti milli-mədəni, ədəbi dəyərlərimizin qorunmasında önəmli rol oynamışdır;

- Azərbaycan legionerlərinin Almaniyada mətbuat orqanlarını yaradıb Azərbaycanı təbliğ etmələri böyük əhəmiyyətə malikdir;

- İkinci Dünya müharibəsindən sonra Türkiyədə və Almaniyada "Azərbaycan" jurnallarının yaradılması, "Mücahid", "Türk İzi", "Türk Yolu" dərgilərinin nəşri milli

müstəqillik mübarizəmizin dünya ictimaiyyətinin diqqət mərkəzində qalmasına təsir etmişdir;

- ötən əsrin 50-ci illərində "Amerikanın səsi", "Azadlıq" radiolarında Azərbaycan redaksiyalarının yaradılması və mühacirlərimizin çıxışları təsirli təbliğat vasitəsi olmuşdur;

- Azərbaycanın mühacirət mətbuatının tanınmış xadimlərinin həyat və fəaliyyətinin öyrənilməsi və araşdırılması vacib və olduqca gərəklidir.

Qeyd olunmalıdır ki, mühacirət həyatı, mühacirət irsi, mühacirət mətbuatı ilə bağlı ciddi elmi-tarixi bazanın yaradılmasına böyük ehtiyac vardır. Türkiyənin, Almanyanın, Polşanın Xarici İşlər Nazirliyinə və Müdafiə Nazirliyinə məxsus sənədlərin, eləcə də şəxsi arxivlərin açıqlanması Azərbaycan siyasi mühacirət tarixinin araşdırılmasında ciddi mənbədir. Aparılan araşdırmalar və tədqiqatlar Azərbaycanla Avropa xalqlarının tarixi dostluğunu, siyasi, iqtisadi, mədəni-kültürəl və ədəbi əlaqələrinin mövcudluğunu təsdiqləyir.

Ədəbiyyat siyahısı:

Azərbaycan dilində:

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar): 2 cildə, I c., Bakı: Azərbaycan, 1998, 420 s.
2. Cabbarlı N. Əhməd Cəfəroğlunun ədəbiyyatşünaslıq irsi. Bakı: Elm, 2001, 68 s.
3. Cabbarlı N. Mühacirət və klassik ədəbi irs. Bakı: Elm, 2003, 172 s.
4. Cəfəri M. Bolşevizm və faşizm arasında. "Azadlıq" qəz., Bakı, 2000, N 57 (1566)
5. Elçin. Mühacir nəsilər. "Tarix" qəz., Bakı, 1991, 6 aprel
6. Əbülhəsənli E. Əhməd Cəfəroğlunun həyatı və elmi yaradıcılığının əsas istiqamətləri // Müsavat, 1995, N4(8), s. 15-21
7. Əliyev M. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. "Odlar Yurdu" qəz, Bakı, 1988, N 17
8. Hafız S., M. Teymur. Əbdürrəhman bəy Düdənginski. "Mübarizə" qəz., Bakı, 1991, N27(31)
9. Həsənova Ş. Mühacirət irsimizdən səhifələr. Bakı: Maarif, 1995, 152 s.
10. Həsənov C. SSRİ-Türkiyə: soyuq müharibənin sınaq meydanı. Bakı: Adiloğlu, 2005, 435 s.
11. Həşimova A. XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan mühacirəti. Bakı: Azərənəşr, 1993, 170 s.
12. Hüseyinov Ş. Mənəvi irsimiz və gerçəklik. Bakı: Adiloğlu, 2004, 526 s.

13. Hüseyinov Ş. Milli haqq və ədalət axtarışında. Bakı: Adiloğlu, 2004, 420 s.
14. Hüseyinov Ş. Mətbu irsimizdən səhifələr. Bakı: Çənlibel, 2007, 524 s.
15. İbrahimli X. Azərbaycan Siyasi Mühacirəti (1920-1991). Bakı: Elm, 1996, 304 s.
16. Quliyev V. Polşa tatarları Azərbaycan dövlətçiliyinin xidmətində: general Masey Sulkeviç. "525-ci qəzet" qəz., Bakı, 2006, 2 dekabr
17. Məmmədzadə M. B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı: Nicat, 1992, 246 s.
18. Nəsimzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı: Elm, 1990, 112 s.
19. Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı: Azərənəşr, 2001, 536 s.
20. Rəsulzadə M. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990, 112 s.
21. Rəsulzadə M. Ə. İstiqlal məfkurəsi. "Azadlıq" qəz., 1990, N8(30)
22. Rəsulzadə M. Ə. Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı: Gənclik, 1991, 110 s.
23. Sultanlı V. Azərbaycan Mühacirət ədəbiyyatı. Bakı: Sirvannəşr, 1998, 170 s.
24. Tahirli A. Azərbaycan Mühacirət Mətbuatında publisistika (1921-1991). Bakı: Ozan, 2005, 528 s.
25. Yaqublu N. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı: Gənclik, 1991, 305 s.
26. Yaqublu N. Mayor Fətəlibəyli Düdənginski. "Azərbaycan" qəz., Bakı, 1992, N6(121)

27. Yaqublu N. Azərbaycan Milli İstiqlal Mübarizəsi və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı: Adiloğlu, 2001, 154 s.
28. Yaqublu N. Azərbaycan legionerləri. Bakı: BDU, 2003, 307 s.
29. Yaqublu N. Azərbaycan-Polşa münasibətlərində M. Ə. Rəsulzadənin rolu. Bakı: Adiloğlu, 2007, 212 s.
30. Yaqublu N. Əbdürrəhman Fətəlibəyli Düdənginski. Bakı: Adiloğlu, 2008, 262 s.
31. Yaqublu N. "Türkiyənin azərbaycanlılara müstəqillik mücadiləsində dəstəyi (Sovetlər dönməsi: 1920-1991-ci illər). Bakı: Abşeronnaşr, 2009, 264 s.
32. Yaqublu N. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Ensiklopediyası. Bakı: Kitab Klub, 2013. 504s.

Şəxsi arxivlər

1. Fətəlibəyli Ə. Düdənginski. Ailəsinin və qohumlarının sürgünə göndərilməsi ilə bağlı sənədlər. Abid Qayıbovun şəxsi arxivindən. Surəti müəllifdədir.
2. Musazadə M. Azərbaycan Qızıl Ordusunun qurulması və ləğv edilməsi. "Azadlıq" Radiosunda efirə getmiş verilişin mətni. Məcid Musazadənin şəxsi arxivindən. Surəti müəllifdədir.
3. Musazadə M. Stalin terrorunun qurbanları: Əliheydər Qarayev, "Azadlıq" Radiosunda efirə getmiş veriliş. Məcid Musazadənin şəxsi arxivindən. Surəti müəllifdədir.
4. Musazadə M. Azərbaycanın Şaumyan fitnəkarlığından qurtulması münasibəti ilə. "Azadlıq" Radiosunda efirə getmiş veriliş. Məcid Musazadənin şəxsi arxivindən. Surəti müəllifdədir.

Türkiyə türkcəsində

1. Ağaoğlu B. Solovkide gördüklerim. "Bildiriş" qəz., İstanbul, 1930, N 9
2. Ahmet T. 60 yıl Almaniya (1936-1996). Ankara: 1998, 426 s.
3. Alpaut E. Ebdirrehman Fətəlibəyli // Mücahit, 1961, N 43-44, s. 30-33
4. Atamalıbəyov A. Milli Azərbaycan Qurultayındakı çıxışının metni. "Azərbaycan" qəz., Berlin, 1943, N 46 (74)
5. Bammət H. Lehistan ve Kafkasya // Kafkas, 1936, N 17, 26-32 s.
6. Cengiz O. İrtica. 1945-1999. İstanbul: Yayınevi, 1999, 319 s.
7. Fətəlibəyli E. Kommünizm utopiyadır // Azərbaycan, 1953, N 11, s. 26-31
8. Hacıbəyli C. Visbadenden – Ştarnberge // Azərbaycan, 1952, N 3, s. 3-4
9. Hacıbəyli C. Koordinasyon Mərkəz // Azərbaycan, 1952, N 6-7, s. 3-5
10. Hacıbəyli C. Azərbaycan davam ediyor // Azərbaycan, 1951, N 1, s. 3-4
11. Karaca E. Azərbaycanın yeni tarihine qısa bir bəhiş. Ankara: 1982, 24 s.
12. Kengerli M. Fuad Emircan // Azərbaycan, N 304, s. 26-27
13. Mehmetzadə M. B. Solovkiden gelen sesler // Odlu Yurt, 1929, N 27, s. 20-23
14. Munşi H. Almaniya böhranı. "İstiqlal" qəz., Berlin, 1932, N 2
15. Mühlen P. Z. Camalihaç ile Kızılyıldız arasında. Ankara: 1984, 298 s

16. Resulzadə M. E. Ateş Çalan Promete // "Yeni Kafka-sya", 1923, N 1, s. 2-3
17. Resulzadə M. E. Tutduğumuz yol // Azeri türk, 1928, N 1, s. 1
18. Resulzadə M. E. Bütük yalan // Azeri Türk, 1928, N 7, s. 1-2
19. Resulzadə M. E. On senelik Azim ve cihad // Azeri Türk, 1928, N 9, s. 2-6
20. Resulzadə M. E. Çöhrəmiz // Odlu Yurt, N 1, s. 2-3
21. Resulzadə M. E. Yeni Leh Konstitusiyası // Kurtuluş, 1935, N 10, s. 263-268
22. Resulzadə M. E. Lehistan müsəlmanları // Kurtuluş, 1935, N 13-14, s. 365-370
23. Resulzadə M. E. Azərbaycan Problemi. Ankara: 1993, 42 s.
24. Resulzadə M. Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti: keyfiyyəti-təşəkkülü və şimdiki vəziyyəti. İstanbul: 1990, s. 205.
25. Şimşir S. Mehmet Emin Resulzadənin Türkiyədəki həyatı, fəaliyyətləri və düşüncələri. Ankara: 1995, 128 s.
26. Şimşir S. Azərbaycanlıların Türkiyədə siyasi və mədəni fəaliyyətləri (1920-1991). Ankara: 2001, s. 256.
27. Yaqublu N. M. Ə. Resulzadənin Poloniya Dış İşlər bakanlığı ilə gizli yazışmaları // Azərbaycan, 2011, №378, s. 33-36
28. Yurtsever E. V. Azərbaycan istiklal savaşından səhifələr // Azərbaycan, 1960, N 12, s. 14-16

*Türkiyə Cümhuriyyətinin
arxiv materialları*

1. "İstiqlal" qəzetinin yasaq edilməsi. Kararname. Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Cümhuriyyət arxiv. 030. 18. 01. 02. 50. 87. 7.
2. "Kurtuluş" dergisinin yasaq edilməsi. Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Cümhuriyyət arxiv. 030. 18. 01. 01. 019. 30. 2.
3. "Yeni Kafkas", "Odlu Yurd", "Azeri-Türk" jurnallarının və "Bildiriş" qəzetinin kəpəklənməsi. Kararname. Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Cümhuriyyət arxiv. 080. 18.01.02.4.59.13.

Rus dilində

1. Абдуллабекова Г. Азербайджанско-польские литературные связи. 1920-1980: Автореф. дис. канд. фил. наук. Б.: 1980, 22 с.
2. Абуталыбов Р. Годы и встречи в Париже. М.: SIS Media, 2006, 222 с.
3. Авторханов А. Мой друг Фаталибеги, каким его знал? // Журнал Восточный Экспресс, 1994, N1(2), s. 2-4
4. Адрес Календарь Азербайджанской Республики на 1920 год. Под ред. А. И. Ставровского. Б.: 1920, 283 с.
5. Алан Б. Гитлер и Сталин. М.: 2001. 341 с.
6. Балаев А. Мамед Емин Расулзаде. М.: 2010, 270 с.
7. Гаджибеги Д. Избранное. Б.: Азернешр, 1993, 128 с.
8. Галкин А.А. Германский фашизм. М.: Наука, 1989, 370 с.

9. Гусейнбейли А. Эмигранты. Б.: Азернешр, 1994, 224 с.
10. Дробязко С.И. Вторая Мировая война 1939-1945. Русская освободительная армия. М.: АСТ, 1998, 45с.
11. Дробязко С.И. Вторая Мировая война 1939-1945. Восточные легионы и казачьи части в Вермахте. М.: АСТ, 1999, 46 с.
12. Дугас И.А., Черон Ф.Я. Вычеркнутые из памяти: советские военнопленные между Гитлером и Сталиным. П.: Имма-Прес, 1994, 433 с.
13. Из истории эмиграционной печати Азербайджана. М.: 2010, 348 с.
14. Из наследия политической эмиграции Азербайджана в Польше. Б.: Озан, 2011, 548 с.
15. Красная книга ВЧК. Т. 1, М.: Политическая литература, 1990, 415 с.
16. Красная книга ВЧК. Т. 1, М.: Политическая литература, 1990, 420 с.
Райх В. Психология масс и фашизма. С-П.: 1997, 291 с.
17. Расулзаде М.Э. Пантуранизм и Кавказская проблема. В.: 1930, 32 с.
18. Расулзаде М.Э. Произведение и письма. М.: 2009, 350 с.
19. Рафаил Н. Профессия предатель. Газ. "Бакинский рабочий", 1981, N250(19278)
20. Рафиев Б. Девять казненных. Газ. "Зеркало", 1996, N49
21. Риббентроп И. Ф. Мемуары нацистского дипломата. М.: Мысль, 1998, 448 с.
22. Руге В. Как Гитлер пришел к власти. М.: Мысль, 1985, 320 с.
23. Фаталибейли А. Отчет Азербайджанскому народу о борьбе его сынов за независимость Родины, в

- период Второй Мировой войны // Азербайджан, 1951, N13-18
22. Ягублу Н. Ахмед Джафароглы // Вопросы Филологии, 2010, № 8, с. 330-334
 23. Ягублу Н. Мирза Бала Мамедзаде // Вопросы Филологии, 2010, № 9, с. 320-324
 24. Ягублу Н. Жизнь и деятельность Абдурахман Фаталибейли Дудангинского // Вопросы Филологии, 2010, № 11, с. 320-324
 25. Ягублу Н. Эмиграционная печать, запрещенные советским государством // Молодой Ученый, 2011, № 2
 26. Ягублу Н. Прометей // Новый Прометей, 2011, № 1

*Rus dilində**Dövlət arxivı materialları*

1. Фаталибейли А. Дуденгински. Письмо к Джейхуну Гаджибейли. Мюнхен, 05.12.1947. Из личного архива Рамиза Абуталыбова. Копия письма у автора. ГА Лит. и Искус. Им. С. Мумтаза: Ф. 648, оп 2, л. 9-11.
2. Фаталибейли А. Дуденгински. Письмо к Джейхуну Гаджибейли. Мюнхен, 29.10.1950. Из личного архива Рамиза Абуталыбова. Копия письма у автора. ГА Лит. и Искус. Им. С. Мумтаза: Ф. 648, оп 2, л. 13-15.
3. Фаталибейли А. Дуденгински. Письмо к Джейхуну Гаджибейли. 4.01.1952. Из личного архива Рамиза Абуталыбова. Копия письма у автора. ГА Лит. и Искус. Им. С. Мумтаза: Ф. 648, оп 2, л. 18-21.
4. Фаталибейли А. Дуденгински. Письмо к Джейхуну Гаджибейли. 27.03.1952. Из личного архива Рамиза

- Абуталыбова. Копия письма у автора. ГА Лит. и Искус. Им. С. Мумтаза: Ф. 648, оп 2, л. 23-25.
5. Фаталибейли А. Дуденгински. Письмо к Джейхуну Гаджибейли. Мюнхен, 19.04.1952. Из личного архива Рамиза Абуталыбова. Копия письма у автора. ГА Лит. и Искус. Им. С. Мумтаза: Ф. 648, оп 2, л. 27-28.
 6. Фаталибейли А. Дуденгински. Письмо к Джейхуну Гаджибейли. Мюнхен, 11.05.1952. Из личного архива Рамиза Абуталыбова. Копия письма у автора. ГА Лит. и Искус. Им. С. Мумтаза: Ф. 648, оп 2, л. 34-35.

Səxsi arxivlər

1. Фаталибейли А. Текст передачи на Радио Свобода, 1953 г. Номер передачи: Б-2931. Из личного архива Абида Гаибова. Копия документа у автора.
2. Фаталибейли А. Последние новости, Радио Свобода, ред. Азербайджан. 29 июня, бюллетень № 109. Из личного архива Абида Гаибова. Копия документа у автора.

Polyak dilində

1. Aleksandrowicz M. Legendes, sorcelleries, augures et sortileges du peuple musulman en Pologne / Rocznik Tatarski, T. 1, Vilno, 1932, p. 28-32
2. Aratun-Bej. General Maciej Sulkiwicz (1865-1920) / Rocznik Tatarski, T. 1, Vilno, 1932, p. 32-44
3. Baranowski B., Baranowski K. Historia Azerbeydzani. Ossolineum: 1987, 220 p.

4. Chodubski A. Aktywnosc kulturalna Polakow w Azerbeydzanie w XIX I na Pogzatkcu XX wicku. Gdansk: 1986, 230 p.
5. Ishaki A. Narodowe zadanie polskich Tatarow / Rocznik Tatarski, T. 1, Vilno, 1932, p. 35-38
6. Resulzade M. E. Azerbaydzan w walce o niepoleglosc. Azerbaydjanskie wydawnictwo narodowe Warszawa: 1938, p. 258.
7. Swietochowski T. Azerbejdzan. Warszawa: 2006, p. 300.

*Polşa Respublikasının dövlət arxivi
Rus dilində*

1. Векилли М. Письмо Тадеушу Голубко. Польская Республика, Варшава, Акт Новых Документов, Министерство Иностранных Дел (1926 г.), Дело N 6689, л. 43-45.
2. Векилли М. Письмо Тадеушу Голубко. Польская Республика, Варшава, Акт Новых Документов, Министерство Иностранных Дел (1926 г.), Дело N 6688, л. 48-52.
3. Поддержка Кавказских эмигрантских организации. Польская Республика, Варшава, Акт Новых Документов, Министерство Иностранных Дел (1930 г.), Дело N 6685, л. 17-24.
4. Поддержка Кавказских эмигрантских организации. Польская Республика, Варшава, Акт Новых Документов, Министерство Иностранных Дел (1927-1929 гг.), Дело N 6690А, л. 74-76.
5. Поддержка Кавказских эмигрантских организации. Польская Республика, Варшава, Акт Новых Документов, Министерство Иностранных Дел (1926 г.), Дело N 6687, л. 17-24.

6. Поддержка Кавказских эмигрантских организации. Польская Республика, Варшава, Акт Новых Документов, Министерство Иностраннных Дел (1929 г.), Дело N 6693, л. 13-45.
7. Расулзаде М. Э. Письмо Тадеушу Голубко. Польская Республика, Варшава, Акт Новых Документов, Министерство Иностраннных Дел (1928 г.), Дело N 6688, л. 29-30.
8. Расулзаде М. Э. Письмо Тадеушу Голубко. Польская Республика, Варшава, Акт Новых Документов, Министерство Иностраннных Дел (1929 г.), Дело N 6688, л. 24-28.

Alman dilində

1. Hoffmann L. Die Ostlegionen 1941-1943: Turkotataren, Kaukasier und Wolgafinen im deutschen Neer. Freiburg: Rombach, 1976, 197 p.
2. Hoffmann L. Die Kaukasien 1942-1943: Das deutsche Neer and die Ostrolker der Sowyetunion. Freiburg: Rombach, 1991, 530 p.
3. Nussein A. Wer hat den Mord bestellt? News. "Abendzeitung", Munhen, 1954, N282

internet resursları:

1. www.resulzade.org/
2. www.wap.meloton.az
3. az.wordpress.com/tag/memmed-emin-resulzade
4. mim.ucoz.org

Mündəricat

Ön söz	3
I.1920 – ci ilin aprel işğalından sonra Azərbaycan mühacirətinin Türkiyədə və Avropa ölkələrində fəaliyyətə başlaması	6
Mövzu 1. Türkiyədə Azərbaycan mühacirət mətbuatı orqanları	8
Mövzu 2. 1930-cu illərdə Türkiyədə fəaliyyət göstərən Azərbaycan mətbuatı	18
Mövzu 3. Almaniyada Azərbaycan mühacirət mətbuatı	24
Mövzu 4. Polşada Azərbaycan mühacirət mətbuatı	33
Mövzu 5. Azərbaycanlı mühacirlərin beynəlxalq təşkilatlarda fəaliyyəti	53
Mövzu 6. İkinci Dünya Müharibəsi illərində Azərbaycan legionerlərinin jurnalist fəaliyyəti	61
Mövzu 7. "Azərbaycan" qəzetində Azərbaycanın müstəqilliyi tarixi, mədəniyyəti ilə bağlı yazılar	66
Mövzu 8. Azərbaycan legionerlərinin ideya-siyasi və bədii irsi	70
II. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra mühacirlərin fəaliyyəti	81
Mövzu 9. Türkiyədə Azərbaycan mühacirlərinin nəşr etdiyi "Azərbaycan" jurnalı	85
Mövzu 10. Türkiyədə "Mücahid", "Türk izi", "Türk yolu" jurnallarının nəşri	92
Mövzu 11. Azərbaycanlı mühacirlərin Almaniyada fəaliyyəti	99
Mövzu 12. Almaniyada azərbaycanlı	

mühacirlərin nəşr orqanları	109
Mövzu 13. “Azadlıq” radiosunun yaranması və fəaliyyətə başlaması	118
Mövzu 14. “Amerikanın səsi” radiosunun fəaliyyətə başlaması.....	124
Nəticə	132
Ədəbiyyat siyahısı	138

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Kompüter dizayneri: Zahid Məmmədov
Texniki redaktor: Yadigar Bağirova

Çapa imzalanmış 03.09.2014.
Şərti çap vərəqi 9,5. Sifariş № 235
Kağız formatı 84x108 1/16. Tiraj 500

Kitab «Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib çap olunmuşdur.

E-mail: nurlan1959@gmail.com

Tel: 497-16-32 511-37-82; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

Art-280810